

Q U E E S T E 21

2014 / 1

TIJDSCHRIFT
OVER JOURNAL OF
MIDDELEEUWSE MEDIEVAL
LETTERKUNDE LITERATURE
IN DE IN THE LOW
NEDERLANDEN COUNTRIES

Het ‘Spel van Olivier van Leefdale’

Toneel en Brabantse geschiedschrijving in de vijftiende eeuw

JORIS REYNAERT

Onder de handschriften die de Gentse Universiteitsbibliotheek in 1878 uit de nalatenschap van C.P. Serrure aankocht, bevindt zich een boekje van 12 papieren bladen (hs. 2471), afkomstig uit het archief van de Gentse gilde van Sint-Kathelijne ter Hoeyen. In 1532 liet de gilde daarin een lijst van haar bezittingen optekenen: kellen, patenen, misgewaden, veel zilveren ‘wieltsjes’ (het attribuut van de heilige) door diverse personen geschonken, maar ook een lijst van de ‘boeken’ die het genootschap ter beschikking had. In tegenstelling tot wat men in de gegeven context zou verwachten, zijn dat geen boeken voor de liturgie of zelfs maar andere religieuze of stichtelijke geschriften, maar literaire teksten in de volkstaal, meer bepaald *boucken vanden spelen*, toneelteksten. Een dergelijk gespecialiseerd boekenbezit is voor die tijd uniek. De verzameling *Miracles de Notre-Dame*, in de veertiende eeuw aangelegd door de Sint-Ellooisgilde in Parijs, is er slechts schijnbaar mee vergelijkbaar. Het betreft daar immers de optekening van een reeks door de rijke gilde van de Parijse goudsmeden zelf bekostigde toneelspelen, die tussen 1339 en 1382 werden opgevoerd op het jaarlijkse feest van de broederschap, een collectie dus die in zekere zin op het archief van het genootschap zelf teruggaat. Dat iets dergelijks met het boekenbezit van Sint-Kathelijne ter Hoeyen het geval zou zijn, is weinig waarschijnlijk. Dat blijkt onder meer al hieruit dat enkele van de als bezit genoemde spelen ons ook van elders bekend zijn. Zo is het vierde item in de lijst, *het spel vanden heere van Trasengijs*, wel niets anders dan (eventueel een variant van) het ‘spel van Strasengijs’ dat in 1373 in Oudenaarde werd opgevoerd.¹ Een mirakelspel *van den Smet van Cameroen* (lees: *Cambroen*) is van diverse opvoeringen in Vlaanderen en Brabant tussen 1427 en 1561 bekend.² En in de omschrijvingen *vander conijnghinne van Cecilien* en *vanden hertoghe van Bruisewijc* zijn de abele spelen *Esmoreit* en *Gloriant* herkenbaar. Afgezien van de externe herkomst van het repertoire van Sint-Kathelijne ter Hoeyen contrasteert ook het grotendeels wereldlijk karakter ervan met de verzameling van de Parijse goudsmeden. Ten hoogste zeven spelen in de lijst zijn vanuit de titel als ‘religieuze’ toneelstukken te identificeren. Daar staan een negental duidelijk profane teksten tegenover: naast de hierboven reeds genoemde drie ridderlijke spelen verder een *Vanden conijnc van Aragoen*, *Vanden coninc van Ingghelelant*, *Van Olivier van Leefdale*, *Vanden ridder van Coetchij*, *Vanden Witten Ridder* en *Van Lucesia ende Euria-*

¹ Mantingh 2000; Van der Poel 2001, 125 e.v. Van der Poel sluit niet uit dat de in totaal drie vermeldingen verschillende toneelteksten betreffen, waarvan de stof dan wel globaal overeenkomt met de ridderroman over *Giljon de Trazegnies*.

² Ramakers 1996, 269–270.

lus, titels die alle verwijzen naar figuren en thema's uit de profane geschiedenis en literatuur.³

Sint-Kathelijne ter Hoeyen

We hebben er het raden naar wat het gebruik kan geweest zijn dat de gilde of haar leden van dit boekenbezit gemaakt hebben. Het karakter zelf van het genootschap is immers onduidelijk. Dat we met een 'rederijkersgilde' te maken hebben, zoals Paul Trio gemeend heeft, is weinig waarschijnlijk: het uit de inventaris blijkende boekenbezit zelf – waarop de veronderstelling gebaseerd is – volstaat niet om een dergelijke conclusie toe te laten. De betreffende teksten zijn – zie hierboven – immers niet in de schoot van de gilde ontstaan, ze vormen ten hoogste een repertorium waaruit het genootschap, of anderen, voor opvoeringen hebben geput.⁴ In de *ordonancie* die de laatste bladzijden van het boekje met de lijsten van bezittingen vult, wijst niets – ook niet zijdelings of terloops – op enige toneelactiviteit.⁵

De brief van Georgius Hompe uit 1542, die Napoleon De Pauw bij zijn editie van de inventaris uit 1532 afdruckte, waarin Hompe aan Ghyselbrecht Scerpins, betaalmeeester van het klooster Nonnenbossche te Heusden bij Gent, informeert of die hem misschien een of twee *esbatementen* kan sturen voor opvoering op de komende feestdag van de Heilige Katharina, heeft in dit verband slechts tot een dwaalspoor geleid.⁶ De door De Pauw gewekte suggestie dat Hompe de vraag formuleerde in naam van de Gentse gilde van Sint-Kathelijne blijkt immers niet kredietwaardig. Van Georgius Hompe, die we verder alleen kennen als de componist van enkele meerstemmige liederen, weten we inmiddels dat hij in 1547 zangmeester was aan de Sint-Maartenskerk in Aalst.⁷ De brief aan Scerpins is op 2 november 1542 vanuit Aalst verstuurd. Het ligt dan ook voor de hand dat het verzoek om met de bode retour iets mee te geven dat op 15 november – veel tijd om te repeteren had men kennelijk niet nodig – zou kunnen opgevoerd worden, van de *Aalsterse* gilde van Sint-Katharina uitging, de rederijkerskamer van de 'Catharinisten', bij wie Hompe mogelijk een leidende rol speelde.⁸

Dat voor de Gentse kapel op Ter Ooien de H. Katharina als patroonheilige gekozen werd, is anderzijds vanzelfsprekend geen toeval. Een mogelijk verband met het boekenbezit zou dan kunnen zijn dat Katharina van Alexandrië († 307) onder meer de *patrones* was van filosofen en geleerden, in Gent in de zeventiende eeuw nog *patrones*

3 Van der Poel 2001, 122–125.

4 Sint-Kathelijne oogt in oorsprong veeleer als een gewone devotie-ele gilde, die de praktische zaken omtrent de liturgie en de verering van de heilige Catharina in de naar haar genoemde kapel in de buurt 'ter Ooie' regelde. De kapel zelf zou van ten laatste het einde van de dertiende eeuw dateren; van de gilde zijn er sporen vanaf 1405. Zie Gysseling 1997, 170 e.v. en 498 en Buntinx e.a. 2008, 370–372.

5 In tegenstelling bijvoorbeeld tot het reglement van het Brusselse 'Den Boeck', waarin onder meer sprake is van *boeten* (voor overtredingen) *Tē bekeerne tot reparatie vanden habytē vanden spele*. Vgl. Van Eeghem 1963, 98 en Coigneau 1999–2000, 32, n. 3 voor verdere edities en literatuur.

6 De Pauw 1914, 450–451.

7 Bonda 1996, 303. Zie voor Hompes composities verder de *Nederlandse Liederenbank* (www.liederenbank.nl) op de auteursnaam *Hompe*.

8 Duverger 1948, 229 e.v.

se van alle clerquen, meer bepaald van de stadhuisclerken, die haar feestdag op 25 november vierden met *blijde recreatie*.⁹ De Catharinisten van Aalst zijn dan ook niet het enige rederijdersgezelschap dat Katharina als patrones had. Ook in Belle (Bailleul), Brugge, Gouda, Haarlem, Leuven, Ophasselt, ’s-Hertogenbosch en (niet nader gelokaliseerd) in Zeeland, mogelijk ook in Gorcum, beriepen zich de rederijders op de legendarisch erudiete heilige van Alexandrië.¹⁰ De naam van de gilde Sint-Kathelijne ter Hoeijen kán dus wijzen op een verband met welsprekendheid of toneel. Maar het blijft een ontvullend feit dat afgezien van die naamgeving (en van de boekenlijst) noch in de inventaris en de begeleidende ordonnanties, noch in andere, externe bronnen indicaties voor enige toneelactiviteit opduiken.

De ‘ridderlijke spelen’ in de boekenlijst

Wat ook de functie of het reële gebruik van de spelen in het bezit van Sint-Kathelijne ter Hoeijen geweest mag zijn, de inventaris biedt ons een intrigerende inkijk in een toneelrepertoire omstreeks het begin van de zestiende eeuw. Dat repertoire is, zo blijkt, voor een deel tevens representatief voor de voorafgaande laat-middeleeuwse periode: het bevat heiligen- en mirakelspelen, maar ook spelen met epische stof – onder meer in de sfeer van de abele spelen – zoals we die vanaf het einde van de veertiende eeuw in archiefstukken, meestal naar aanleiding van vergoedingen voor optredens, vermeld vinden.¹¹ Met uitzondering van *Vander conijnghinne van Cecilien* en *Vanden hertoghe van Bruijsewyc* – gesteld dat daaronder inderdaad de abele spelen *Esmoreit* en *Gloriant* mogen verstaan worden – hebben we inmiddels wél het raden naar wat precies als inhoud achter de opgesomde titels schuilgaat. Mede gebruik makend van wat daarover tot nog toe gepubliceerd is, zet ik hieronder de mogelijke identificaties, wat de spelen met ridderlijke inhoud betreft, kort op een rijtje.

Het duidelijkste te identificeren is het *Spel van Lucesia ende Eurialus*. Dat kan immers niets anders zijn dan een bewerking van het immens populaire *De duobus amantibus*, de liefdesroman in briefvorm uit 1444 van Aeneas Sylvius Piccolomini, de latere paus Pius II, die zich over die jeugdzonde zo zeer zou schamen dat hij zelfs een verbod op het bezit ervan uitvaardigde. Het verhaal gaat over de liefde tussen Lucretia, een gehuwde vrouw uit Siena, en een man, Euryalus, uit de omgeving van keizer Sigismund († 1437). Nog voor het einde van de vijftiende eeuw was het werk al in het Italiaans, het Frans (twee maal) en in het Duits vertaald.¹² Mogelijk bestond ook een Middelnederlandse vertaling. Van de Latijnse tekst zijn zes drukken vóór 1500 in de Nederlanden bekend (Aalst, Leuven, Leiden, Antwerpen). Omstreeks 1515 drukte Jan van Doesborch een Engelse vertaling.¹³

9 De Potter 1882, 459.

10 Zie de repertoria van Anne-Laure Van Bruaene en Arjan van Dixhoorn: dbnl.org/tekst/brua002repeo1_01/ en dbnl.org/tekst/dixhoo2repeo1_01/. Wat Gorcum betreft: Brinkman 1993.

11 Een overzicht geeft Van der Poel 2001, 115 e.v.

12 Zie de inleiding in: Piccolomini 1961.

13 Debaene 1977, 207–208. Van Doesborch verwijst naar het verhaal in een van zijn refreinen: Kruyskamp 1940, 31.

De ridder van Coetichij is vermoedelijk een toneelbewerking van het relatief korte, en in alle opzichten ‘dramatische’ verhaal *Die borchgrave van Couchy*, of van het Franse voorbeeld daarvan.¹⁴ Na zijn dood laat de burggraaf van Coucy zijn hart aan zijn geliefde bezorgen; het wordt door de jaloerse echtgenoot onderschept, die er een vleespastei voor zijn vrouw van laat bereiden.

Vanden conijnc van Aragoen kan overeenkomen met het mirakelspel *Du roy Thierry*, het 32e van de *Miracles de Notre-Dame par personnages*, waarvan het titelpersonage koning van Aragon is, het hoofdpersonage echter zijn echtgenote, de koningin, die van overspel wordt beschuldigd. Daarnaast kent de middeleeuwse literatuur wel méér koningen van Aragon wier leven of daden eventueel tot dramatisering aanleiding konden geven. In de Middelnederlandse literatuur speelt een koning van Aragon bijvoorbeeld een substantiële rol in de *Roman van Lancelot* en de *Roman van Heinric en Margriete van Limborch*.¹⁵

Vanden coninc van Inghelant ende de quade moere huut Henegauwe knoopt mogelijk aan bij de vete die zich omstreeks 1350 tussen Margaretha van Henegouwen en haar zoon Willem V van Holland heeft afgespeeld en waarin de koning van Engeland, Edward III, als bemiddelaar is opgetreden. Bij laatmiddeleeuwse geschiedschrijvers wordt Margaretha vaak voor de Hoekse en Kabeljauwse twisten verantwoordelijk gesteld en geniet ze daarom een kwalijke reputatie.¹⁶

De omschrijving *Vanden witten ridder* kan slaan op één van de vele figuren, meestal voorbeeldige helden, die in de middeleeuwse epiek onder die (schuil)naam rondwaren, met name bijvoorbeeld de in het geheim op koningin Guinevere verliefde Lantsloet van der Hagedochte.¹⁷ Een uitstekende kandidaat lijkt me nochtans vooral de ‘witte ridder’ van *Li lays dou blanc chevalier* van Jean de Condé (†ca. 1345).¹⁸ Door als anonieme Witte Ridder vermomd het plaatselijk toernooi te winnen, komt de heer van Ferris erachter dat zijn echtgenote van plan was hem ontrouw te worden. Schuldige is echter vooral het kamermeisje van de dame, die haar tot het avontuur heeft aangezet. De ridder schenkt zijn echtgenote én het meisje grootmoedig genade.

Vanden heere van Trasengijs is wel een bewerking van (een deel van) het Franse *Histoire de Gillion de Trazegnie* (ca. 1450), een verhaal over liefde en verraad, heldendaden en gevangenschap in het Oosten, zoektochten naar verwanten, christendom en islam, dat niet alleen in de hier aangegeven thema’s, maar ook in een aantal details opvallende raakpunten vertoont met de abele spelen.¹⁹

Tot nog toe in het geheel niet (zelfs niet hypothetisch) geïdentificeerd, zijn het *Spel van Olivier van Leefeldale* en het *Spel van Modellus en Margarijn*. Over het eerste van de twee is nochtans, zoals hieronder moge blijken, een en ander tentatief in te kleuren.

14 Van Oostrom 2013, 339–341 en 571.

15 Zie onder Aragoen in het *Repertorium van eigennamen in Middelnederlandse literaire teksten*, <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/remlt/A.pdf>. Over *Du roy Thierry*, zie ook Reynaert 2013 en de verwijzingen aldaar.

16 Zie bijvoorbeeld Brokken 1982 en Wild 2005.

17 Zie wat het Middelnederlands betreft: *Repertorium van eigennamen in Middelnederlandse literaire teksten*, onder *Witte ridder*: <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptamanent/remlt/W.pdf>.

18 Scheler 1866, 1–48.

19 Mantingh 2000; Van der Poel 2001, 125 e.v.

Olivier van Leefdaal

De heren van Leefdaal verschijnen in de Brabantse geschiedschrijving voor het eerst in het vijfde deel van Jan van Boendales *Brabantsche yeesten*. Wanneer koning Jan van Bohemen bij hertog Jan III van Brabant een deel van de erfenis van zijn moeder (Margareta, dochter van Jan I) komt opeisen – *jeghen recht ende redene* commentarieert Boendale correct – laat de hertog hem door Rogier van Leefdaal van antwoord dienen (Br.Y. 5, 1425–1470; het gebeuren speelt zich af in 1324). Ruim een duizendtal verzen later in de *Yeesten* treffen we Rogiers zoon Jan van Leefdaal aan in een opsomming van Brabanders die met eer hebben deelgenomen aan de slag bij Ten Helleken (1333).²⁰ Het is inderdaad ook uit andere bronnen bekend dat de heren van Leefdaal in Brabant onder Jan III nog een vooraanstaande politieke rol speelden. Maar hun ridderlijke glorie tijd lag toen wellicht al achter de rug. Van dat roemruchte verleden getuigt, mogelijk historisch niet helemaal accuraat, maar wat de hoofdlijnen betreft zeker ook niet in alles fictief, het epos over de *Grimbergse oorlog*.²¹ De heer van Leefdaal (enkele keren bij naam: *Godevaert*) wordt er bij herhaling vermeld als de heldhaftige bondgenoot van Godfried III van Leuven, de illustere voorvader van de Brabantse hertogen.²² In de beslissende strijd laat Leefdaal het leven, samen met een hele schare dappere ‘Brabanders’, waaronder ook, opvallend, de heer van Trasengijs.²³

Een *Olivier van Leefdaal* zien we in de Brabantse geschiedschrijving pas opdagen in de vroegvijftiende-eeuwse *Cornicke van Brabant* van Hennen van Merchtenen, meer bepaald in het gedeelte dat, naar men aanneemt, teruggaat op het verder slechts zeer fragmentair bewaarde verhaal over Godfried met de Baard, alias Godfried I van Leuven, de grootvader van Godfried III. De kroniek behandelt deze vorst dan ook heel wat uitvoeriger dan gemiddeld de norm is: zijn levensverhaal krijgt in totaal 763 verzen toebedeeld (vs. 1442–2204), terwijl bijvoorbeeld de drie aan hem voorafgaande vorsten het moeten stellen met respectievelijk 40, 20 en 14 verzen. Het relaas bevat dan ook heel wat melodramatische peripetieën, die met veel zin voor spanning en spektakel soms tot in de details worden gerapporteerd. In het meeste van wat over Godfried wordt verteld, blijkt zijn raadsheer en strijdmakker Olivier van Leefdaal een substantieel aandeel te hebben gehad, zoals men in Gezelles editie kan nalezen. Omdat we meer bepaald geïnteresseerd zijn in de vraag welke mogelijkheden tot dramatische intrige(s) het verhaal inhield, geef ik het narratieve traject hier kort weer.

Wanneer graaf Hendrik in 1126 overlijdt, wordt hij opgevolgd door zijn zoon Godevaert. Godevaert begeeft zich naar de keizer te Worms, samen met zijn vaste escorte waartoe ook Olivier van Leefdaal behoort. In Worms krijgen de Brabanders het meteen aan de stok met de graaf van Bacharach (in de *Cornicke: Bachernaken*) omdat ze alle beschikbare plaats hebben ingenomen in de herberg waar Bacharach zelf ge-

20 Willems 1839, 466 en 526.

21 Godfried Croenen spreekt van ‘een literaire uitwerking’ van een historische bron (nl. het twaalfde-eeuwse *Auctuarium Affligemense*). Croenen 2005, p. 135 e.v.

22 Blommaert e.a. 1852–1854, dl. I, 176, 214, 228; dl. II, 13, 210, 211, 263, 276.

23 *Grimbergse oorlog*, vs. 6129–6130; Blommaert e.a. 1852–1854, dl. II, 276–277.

woonlijk logeert. Wanneer deze de Brabantse paarden uit de stallen begint te drijven, grijpt Olivier van Leefdaal een stalboom²⁴ en slaat daarmee de graaf *den erm ontwee* (vs. 1518). In het gevecht dat daarop ontstaat, zijn de Brabanders al gauw in de minderheid, doordat velen van hen aan het hof bij de keizer zijn. Wanneer de herbergier het hof op de hoogte gaat brengen van wat zich bij hem aan het afspele is, schieten Godevaert en zijn gezellen Leefdaal ter hulp. De keizer in hoogsteigen persoon komt aan het gevecht een einde stellen. Maar bij de graaf van Bacharach bleef *den grond ... vol van nide* (vs. 1602).

Dat wordt alleen maar erger, wanneer blijkt dat Godfried de gunsten geniet van 's keizers dochter Sophia. Op aanstoken van Bacharach laat de keizer de slaapkamer van het meisje streng bewaken. De wachten krijgen de instructie om ieder dood te slaan die ze uit de kamer zouden zien komen. Laat op een avond ontwaart de jaloerse graaf van Bacharach Godevaert in de kamer en wanneer hij hem niet weer buiten ziet komen (de slimme Brabander heeft langs de boomgaard een vluchtroute gevonden) gaat hij zelf de kamer binnen om zich van de toestand te vergewissen. Voorspelbaar: wanneer hij de kamer verlaat, wordt hij door de wachten gedood (vs. 1696).

Ook de oudere graaf van Bacharach zal het, in zijn pogingen om de dood van zijn zoon te wreken, slecht vergaan. Hij weet de keizer, die de opringerige Godevaert niet gunstig gezind is, ertoe te bewegen dat hij per brief aan zijn kalkbranders op de Rijn het bevel geeft dat ze de eerste die hij (de keizer) naar hen toe zal zenden in het vuur moeten gooien, wie dat ook zou zijn. De bedoeling is natuurlijk dat dat Godevaert van Brabant wordt. De jonge vorst begeeft zich op weg, te voet, in het gezelschap van Olivier van Leefdaal, maar ze worden onderweg onderschept door de biechtvader van de hertog van Thüringen, een vriend van Godevaert, die blijkbaar van het snode plan op de hoogte was. Terwijl de Brabanders de mis horen, gaat Bacharach, nieuwsgierig hoe het met Godevaert afgelopen zou zijn, naar de oven toe en komt op die manier zelf in het vuur terecht.

In een strijd tegen de *Lombaerden*, die met de hulp van ten minste drie Saraceense vorsten *Roemanyen* te vuur en te zwaard teisteren, worden Godevaert en Hendrik, de zoon van de keizer, door de Saracenen gevangen genomen en naar Armenië gevoerd, in een stad die Rages heet, *Al dar Noes arke steet* (vs. 1880).²⁵ Ze zullen daar vier jaar gevangen blijven tot Olivier van Leefdaal hen komt bevrijden.

Dat gaat als volgt. Als koopman vermomd gaat de heer van Leefdaal op queeste, tot hij in de buurt van Rages van de plaatselijke herbergier, tevens visser, verneemt dat

²⁴ Van Dale: 'boom of balk die in een stal de paarden van elkaar afscheidt'.

²⁵ In de door Gezelle uitgegeven tekst: *Noels arke*. De bedoelde stad zal wel Rages zijn (nu Shahr-e-Rey), de oude Perzische stad in de buurt van Teheran, waardoor het inmiddels is opgeslorpt. Rages wordt in de Bijbel genoemd in het boek Tobias (wellicht ook Judith 1:6). Het is 'de stad der Meden', waar Tobits broer Gabaël woont, en waar hij zijn zoon Tobias heenzendt om het geld van een lening op te halen: Tobias 4-6 en 9). Vgl. Jacob van Maerlant, *Rijmbijbel*, vs. 15170, 15455 en 15495. Dit Rages ligt dus niet in Armenië, wel helemaal in het noorden van het huidige Iran, vrij dicht bij de zuidelijke kust van de Kaspische zee. In de elfde eeuw werd Rages voor enige tijd de hoofdstad van de Seldjoekse Turken, die toen ook Armenië gingen overheersen. (Peacock 2010, 73 e.v.; via: Koorn 2011: <http://dare.uva.nl/document/344703>). Maar van de berg Ararat ligt Rages meer dan 500 km af. Naar een tweede mogelijke identificatie van de stad Rages, naast de bovenstaande, verwijzen Guillardian en Boffa 1999, 191, n. 39.

in een toren op een eiland in de buurt twee heren gevangen liggen met wie hij dagelijks kan spreken. Olivier kan er zich van vergewissen dat de gevangenen inderdaad Hendrik en Godevaert zijn en slaagt erin hen te bevrijden. Samen met Olivier en de herbergier vluchten ze naar een ander land. Daar blijkt het dan wel oorlog te zijn, zodat ze zich als soldeniers scharen aan de zijde van de koning die hun gastheer is. In de strijd wordt Godevaert gevangen genomen. Hoewel hij haar echtgenoot in de strijd gedood heeft, zal de koningin op haar gevangene verliefd worden en met hem huwen.

Maar met de tweede gevangenschap van Godevaert houdt Olivier van Leefdaals aandeel in Van Merchtenens *Cornicke* op. De koning voor wie ze gestreden hebben, zorgt ervoor dat hij en de zoon van de keizer naar *kerstenheit* kunnen terugkeren, waar ze *Ontfaen waeren in eeren groet* (vs. 1973).²⁶

De avonturen van Olivier van Leefdaal zoals we ze in de *Cornicke* beschreven vinden, bieden ongetwijfeld voldoende stof voor een volwaardig en spannend toneelstuk. Hoe dat er dan in concreto zou hebben uitgezien, is evenwel nog niet zonder meer duidelijk. Als we simpelweg de episodes waarin Leefdaal in de *Cornicke* een rol speelt achter elkaar plaatsen, mist het geheel ontegenzeggelijk dramatische eenheid. Er zijn om te beginnen twee geheel van elkaar los staande handelingssequenties: Leefdaals aandeel in de vete met de graven van Bacharach aan het keizerlijk hof eerst, zijn zoektocht naar en de bevrijding van Godevaert uit diens gevangenschap te Rages daarna. In de eerste sequentie doet zich bovendien vanuit Leefdaals standpunt een belangrijk hiaat voor. Na de scène met het gevecht in de herberg speelt Olivier geen tekstueel expliciete rol meer in de verwickelingen die aan de dood van de jonge graaf van Bacharach voorafgaan (vs. 1605-1706). De eerstvolgende episode waar hij als personage optreedt, is meteen ook de laatste in het vete-gedeelte. Zijn rol is daar bovendien niet alleen secundair – hij *vergezelt* Godevaert op zijn tocht naar de kalkbranders – maar ook (evenals die van Godevaert zelf trouwens) passief: de Brabanders horen de mis en vernemen daarna van de knecht hoe het de onfortuinlijke vader Bacharach is vergaan.

Als verhaallijn voor een toneelstuk biedt de queeste naar het Oosten dan heel wat meer perspectief: een centraal personage dat zich als held kan ontpoppen, een duidelijk handelingstraject met een belangrijke en heel duidelijk omschreven doelstelling, een weg daarheen die mogelijkheden biedt tot talloze spannende peripetieën. Maar ook hier blijkt uiteindelijk Leefdaals biografie in dramatisch opzicht defectief. Wanneer zijn heer voor de tweede keer gevangen wordt genomen, keert hij zonder hem – wat de eigenlijke queeste betreft dus onverrichterzake – naar Brabant terug.

Al bij al bevat de levensschets van Olivier van Leefdaal die de *Cornicke* suggereert weliswaar genoeg stof voor een dramatische bewerking; maar dat de bewerker naast of in plaats van de kroniek andere bronnen over zijn held ter beschikking had, is niet uit te sluiten en, gezien de dramatische onvolkomenheden van wat de *Cornicke* te bieden heeft, veeleer waarschijnlijk.

Hennen van Merchtenen en zijn ‘literaire’ bronnen

De vraag of Hennen van Merchtenen als auteur van het *Spel van Olivier van Leefdale* in aanmerking kan komen, is op dit moment te hoog gegrepen. Wel lijkt de gelegenheid gepast om zijn relatie tot de voorafgaande epische literatuur aan de orde te brengen. Zoals G. Claassens duidelijk heeft weten te maken, blijkt het hele, lange hoofdstuk over Godfried met de Baard, eventueel onrechtstreeks, terug te gaan op een ouder verhalend werk: waarschijnlijk een vrij uitvoerige roman over de ‘eerste hertog’ van Brabant, Godfried I.²⁷ Maar Hennens relatie tot de voorafgaande literatuur omvat méér dan alleen deze afhankelijkheid van *Godevaert metten baerde*. Die relatie vertoont bovendien, naast de blijken van inhoudelijke afhankelijkheid, ook formele eigenaardigheden, die voor wat hier aan de orde is relevant kunnen zijn.

De Swane-episode

Voor de veel vroegere episode over de Zwaanridder (vs. 155 e.v.), van wie de Brabantse hertogen zouden afstammen, was Hennen voor een deel wellicht eveneens van de *Godevaert* afhankelijk, al zal hij zich daar mogelijk niet van bewust zijn geweest; de vroegste genealogie van de hertogen zoals ze in *Godevaert* voorkwam, is immers in een aantal handschriften op naam van Boendale vooraan aan de *Brabantsche yeesten* toegevoegd, met de bedoeling om de genealogische leemte in de *Yeesten* tussen Noach en Karleman in te vullen.²⁸ Maar hoe dan ook geeft Hennens versie van de gebeurtenissen rond de Zwaanridder heel wat méér dan wat in de aan *Godevaert* ontleende genealogie te lezen staat.²⁹ Het verwarde verhaal over hoe Brabo bij jonkvrouw Swane, de zuster van keizer Octaviaen, een zoon verwekt, die heerser zal worden over het hele gebied tussen Schelde en Elbe, beslaat in de genealogie niet meer dan een vijftigtal verzen.³⁰ In de *Cornicke* groeit de episode uit tot een met smaak verteld verhaal van 640 verzen, met levendige dialogen, psychologische inleving en auteurscommentaren, die veeleer in de ridderroman thuishoren, of in elk geval aan de stijl van de puur kroniekmatige delen van Hennens werk vreemd zijn. De kennisgeving van Kaerle en Swane vindt plaats op een hofmaaltijd bij de Griekse keizer:

Een edel bloeme van hogher gheboert
 Hae teender dochter die keiser ryke,
 Daer dedele nature sekerlike
 210 Te maele niet aene en hae vergeten.
 Ende Karle die was gheseten

²⁷ Claassens 1998.

²⁸ Tigelaar 2006, 135-137.

²⁹ W. van Anrooij kwam dan ook, na diepgaande vergelijking van teksten over de Zwaanridder tot de conclusie dat Van Merchtenens versie via een andere weg dan de *Genealogie van Godfried met de Baard* van de te vermoeden gemeenschappelijke bron, pseudo-Maerlant, *Clarasien*, afhankelijk zou zijn. Van Anrooij 1994, 305.

³⁰ De tekst is, naar mijn weten, niet uitgegeven. Het handschrift is elektronisch te consulteren uit de historische collecties van de Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, EHC, B 15828.

- Seghen die maget, die hiet Swane:
 Die haer verruwe ende ghedane
 Verkeerde ende veranderde mede
 215 Vrouwe Venus, die te dier stede
 Dede der hoegher naturen werc,
 Ende met haeren strale scerp
 Doer wonde die edel naturen beide,
 Die sy vant, als was wareide,
 220 Van eenre substancien gheordeneert.
 Dies vervingense, als ons leert
 Ovidius in sier lere
 Beide jouffrouwe ende joncheere
 Haer verruwe, die jonghe persoene ryke.
 225 Want nature vant haer gelike
 Al daer sittende voer oghen.
 Met gepeyse wert daer getoegen
 Den herte uut des anders lichame
 Ende met begeerten verenech samen,
 230 Daerse die edele nature toe bracht,
 Soe dat ghepeijs, herte ende gedacht
 Eens worden, al sonder spreken.³¹

Hier is niet een kroniekschrijver aan het woord, wel een 'romancier', een episch verteller, van wie we bovendien mogen vermoeden dat hij over Venus' werk niet alleen in Ovidius, maar wellicht ook in de *Roman van de roos* en andere minnereden of trak-taten over de liefde heeft gelezen. Zijn verklaring van de verliefdheid van Karel en Swane uit de affiniteit van hun *nature* wijst hoe dan ook op een zekere kennis van de materie. Venus krijgt trouwens niet alleen hier, maar ook iets later in het verhaal een belangrijke plaats, in zekere zin zelfs een sleutelrol toebedeeld. Nadat Swane door Karel is ontvoerd, brengt haar broer Octaviaan een grote legermacht op de been om haar terug te vinden. Wanneer ze hun kamp hebben opgeslagen op de plaats waar nu Kamerijk is, gaat een van zijn ridders, Brabo, zich vermeien langs de Schelde. Een zwaan lokt hem tot een vruchteloze jacht, die hem steeds verder stroomafwaarts brengt, tot hij uiteindelijk de burcht in Nijmegen bereikt waar Swane, inmiddels weduwe, verblijft. Ze maakt zich tegenover Brabo niet als de zuster van de keizer bekend, maar geeft hem in een koffer van ivoor een in goud gemaakt beeld van Venus mee, dat haar broer haar indertijd, in Griekenland, heeft geschonken. De keizer herkent het beeld en weet zodoende dat de dame in Nijmegen zijn zuster is. Uit dankbaarheid schenkt hij Brabo Swane ten huwelijk en beleent hem met het hertogdom dat voortaan naar hem 'Brabant' zal heten.

Naast Venus en de minnethematiek is ook het consequente gebruik van de directe rede in dit *Swane*-deel van Hennens kroniek opvallend. De dialogen zijn meestal wel, maar niet altijd, louter informatief. Vaak dienen ze ook de typering van de personages en dragen ze bij tot het creëren van een toneelmatig spannende scène, als bijvoorbeeld in de dialoog die aan het gevecht van Brabo met de reus Druwoen (alias Popelican) voorafgaat:

31 Gezelle 1896, 32.

... 'Keert om, truwant,
 Ende wilt minen tol betalen;
 Ocht, eest dat ic u achter hale,
 420 Het sal u costen leven dyn!
 Breboen, die hoghe ridder fyn,
 Werp omme ende was zeer gram,
 Ende seide: 'Waer omme, popelican,
 Eest dat ghy mij scelt truwant?
 425 Eenen tol ic hier int lant
 En ben sculdich, want ic toehoere
 Den ryken keiser, hoegheboren,
 Van Grieken, die in al sijn mueghentheden
 Meint³² alle die lande, dorpe ende stede
 430 Te brengen, in desside der maeryne;
 Nyemen ic kenne, groet noch cleine,
 over heere, noch sculdich tribut,
 dan den keiser, fel cornut,
 Diemen heet Octaviaen.'
 435 Die reese antworde, wilt verstaen:
 'Heer ridder, al waer die keiser hier,
 Met altemale sine princhier,
 Soe moest hi laten tol ende pant,
 Dats pert ende wapen ende .I. hant,
 440 Ocht lijf, most hier vechten voeren;
 Si .M. hebbender dlyf verloren,
 Die den tol niet wouden gheven:
 Wildj vechten, het cost u dleven.
 Laet sien, wildj een eynde maken?'

Wat hier meteen ook blijkt en wat door de meeste andere dialogen of monologen bevestigd wordt, is dat dit tekstgedeelte consequent gebruik maakt van rijmbreking op het einde van elke claus.³³ Maar, zoals ook in de abele spelen, maakt het verschijnsel ook hier deel uit van een systematiek van rijmbreking op een hoger niveau. Dat blijkt bijvoorbeeld al uit de vaststelling dat ook de kapittels, midden in de narratieve delen van de tekst, eindigen met een gebroken rijm, zodat met andere woorden een vers dat met een lombarde begint telkens het aanvullende tweede rijm aanbrengt.³⁴ Maar ook binnen het discours van verteller en personages, is een duidelijke neiging tot rijmbreking aanwezig. Men lette bijvoorbeeld in de hierboven geciteerde passages op de plaatsen waar een zinseinde valt. In het eerste citaat: vs. 210, 212, 220, 224, 226, 232; in het tweede (met inbegrip van de claus-einden): 418, 420, 424, 430, 436, 440, 442, 444. Voor alle duidelijkheid: dit zijn alle eerste verzen van een rijmpaar; voorzover ik zie, is

³² Hs.: *mint*. Vgl. Gezelle 1896, 39.

³³ Ik noteer negen verdere clausen, alle hebben op het einde de rijmbreking. Zie: vs. 338, 344, 448, 394, 522, 568, 610, 618, 632.

³⁴ Zo reeds vs. 155, dan: 277, 375, 435, 495, 595, 661, 685, 735, 755. Ook 807 kan hier mogelijk nog toe horen, indien daar en niet bij vs. 806 het nieuwe kapittel begon. Vanaf vs. 852, waar de eigenlijke kroniek weer wordt opgenomen, verdwijnt de rijmbreking. Tot waar het gedeelte over Godevaert metten Baerde begint, komen er geen directe redes meer voor.

er slechts één plaats met een zinseinde in het tweede vers van een rijmpaar (vs. 443).

Minder dan in de abele spelen wellicht, maar niettemin onmiskenbaar is hier een tendentie tot vormgeving in rijmoverschrijdende versparen aanwezig.³⁵ Meestal geeft dit aanleiding tot zinnen van een even aantal verzen: wel eens vier of zes (zelden acht of meer), maar op veel plaatsen is toch de tendentie tot rijmoverschrijdende syntactische eenheden van slechts *twee* verzen overduidelijk. De scène met Brabo aan tafel bij Swane kan men bijvoorbeeld syntactisch als volgt verdelen (ik laat een witregel na elke voltooide syntactische eenheid):

Maer niet en liet hem die vrouwe hoeren
Dat sij des keisers suster was.

Een coffer, gaffem, als ic las,
Van ijvoren, daer in .I. beelde van goude,
385 Ghemaecht nae Venuse, der vrouwen,
Die sij hielden over godinne:

Ende dat hyt gave, wilt versinnen,
Den riken keiser Octaviaen;

Ende dat hem sonde, wilt verstaen,
390 Die selve vrouwe die hyt gaf
In Grieken, op .I. dach
Doen hy uut Aetenen quam:

‘Wel sal weten die hoghe man
Wie ic ben ende minen name.’

395 Breboen, die ridder sonder blame,
Ghelovet Swanen, der vrouwen ryk.

Godfried met de Baard

Dat het *Spel van Olivier van Leefdale* op een of andere manier met het Godfried-met-de-Baard-gedeelte in Hennens *Cornicke* samenhangt, is niet het enige wat dit deel van de kroniek met de verhalende literatuur verbindt. Zoals we gezien hebben nemen ook daar allerlei verwickelingen rond de liefde een belangrijke plaats in: de slaapkamerbezoekjes bij de keizersdochter Sophia, die Godevaert uiteindelijk ten huwelijk krijgt, de jaloezie van de Bacharachs, Godfrieds tweede huwelijk met de Oosterse koningin wier echtgenoot hij gedood had, maar die desondanks op hem, haar gevangene, verliefd wordt. Dit met amoureuze romantiek vervlochten thema van de contacten met het Mohammedaanse Oosten is eveneens een bekend literair gegeven, dat aan de kruisvaartroman kan doen denken, maar ook bijvoorbeeld aan de abele spelen *Esmoreit* of *Gloriant*, in het bijzonder waar de (in Middelnederlandse teksten, af-

gezien van de abele spelen, niet zo heel vaak voorkomende) heidense god Tervogan genoemd wordt. Wanneer de koningin op Godevaert verliefd wordt en het idee bij haar postvat om met hem te trouwen, legt ze het probleem aan haar raad voor; die besluit dat ze met hem kan trouwen, op voorwaarde dat hij haar (hun) geloof aanneemt:

Die haer riet dat sy name den man,
Woudij haeren Tervegan
Gheloeven: hij waere vrome ende stout. (vs. 1981–1983)³⁶

Ook de queestes van Olivier van Leefdaal, naar zijn heer Godevaert, en de *Vatersuche* van Godevaerts zoon Braijfort (*Cornicke*, vs. 1991 e.v.), zijn bekering en heldhaftige dood in dienst van het geloof, zijn typisch literaire motieven.

Een aparte bespreking verdient in dit verband nog de episode met de kalkbranders. Of dit deel van het verhaal ook al zal voorgekomen zijn in *Godevaert metten Baerde* is onzeker, zo niet twijfelachtig. Het gaat hier namelijk om een in de veertiende eeuw vrij algemeen verspreide legende ter illustratie van het nut van het horen van de mis of van de morele gedachte dat wie kwaad doet, kwaad ontmoet. Het verhaal maakt, zoals Gezelle in zijn inleiding tot de *Cornicke* al vermeldt, vaak deel uit van de *vita* van de Heilige Elisabeth van Portugal (†1336). Maar kort na het verschijnen van Gezelles editie gaf J. Verdam in het *Jaarboek van de Maatschappij voor Nederlandse Letterkunde* een vollediger historisch overzicht van de precedenten van Schillers *Fridolin* (of: *Gang zum Eisenhammer*), waaruit blijkt dat de legende in de veertiende eeuw onder meer ook voorkomt in de *Gesta romanorum*, in de *Scala celi* van Johannes Gobius Junior, de *Summa praedicatorum* van Johannes Bromyard en andere geestelijke literatuur, maar ook in een aantal Franse *fabliaux*.³⁷

Niet alleen door zijn inhoud, ook door zijn vorm leunt het *Godevaert*-gedeelte, analoog met wat we voor het *Swane*-gedeelte hebben geobserveerd, in veel opzichten veeleer bij de ‘literatuur’ dan bij de geschiedschrijving aan. Ook hier wordt het verhaal, meer bepaald het eerste deel dat zich in Worms afspeelt, verlevendigd aan de hand van stukjes dialoog in de directe rede. Opvallend is daarbij dat op het einde van een claus ook in deze episode heel consequent gebruik gemaakt wordt van het gebroken rijm. Het volgende speelt zich af wanneer de graaf van Bacharach zich ervan wil vergewissen of de valstrik met de kalkbranders geslaagd is:

Aen den keiser quaem hi gegaen
Ende seide: ‘Hoegeboren heere,
1755 Waert uwen wille ende u begeeren
Ic soude varen besien
Hoet metten brabanter sal gescien
Ten knechten, aen genen oven.
Doen antwerde die keiser hoege:

³⁶ Gezelle 1896, 88. In vs. 1982 las Gezelle *Ternegan*. Twijfel is mogelijk, maar de betreffende letter mist de duidelijk geronde rug waarmee de kopiist over het algemeen – weliswaar niet zonder uitzonderingen – zijn *n* schrijft. Wat oorspronkelijk bedoeld was, is overigens zonder meer duidelijk. Voor de vindplaatsen van *Tervogan(t)* in *Esmo-reit* en *Gloriant*: Notermans 1973, 630–636.

³⁷ Verdam 1898–1899.

- 1760 'Her greve, doet dat ghy begeert'.
 Doen reet die greve ten ovene weert
 Daer hi die kalcbersers vant,
 Die hi aen sprac te hant,
 Ende vrechde hem ocht sy hadden gedaen
- 1765 Des keisers gebot, wilt verstaen.
 Si seiden: 'Neuwij, edel baroen,
 Maer wy selen moeten doen,
 Sekerlijc, dats ons leet!'
 Inden geloeyenden calc oven heet
- 1770 Soe worpen sien tier tyt.
 Welc sach die knecht, die haestelyc
 Ten pape liep, die hi vant
 Metten joncheere van Brabant
 Over tafele sitten eten.
 Die hyt seide ende dede weten
 Wat hij ten oven hadde gesien.

Ik tel in het gedeelte van de *Cornicke* waarin Olivier van Leefdaal een rol speelt in totaal zestien directe redes. Zonder uitzondering eindigen ze alle met een gebroken rijm.³⁸ En ook hier vertoont de tekst in het algemeen een duidelijke neiging tot rijmbrekende versificatie, ook waar uitsluitend de verteller aan het woord is. Als voorbeeld, de scène in de herberg waar Olivier het met de graaf van Bacharach aan de stok krijgt. Olivier reageert op het 'bevel' van de graaf *die peerde uut te jagen, te male*:

- Doen antwerde heer Olivier van Leefeldale
- 1510 Den greve, dat hijt selve dede.
 Ander woerde, ander reden
 Vielen daer meer, tusschen hem beiden,
 Soe dat die greve, tien tyden,
 Begonde de peerde te jagen uut.
- 1515 Ende heer Olivier, die niet was rut
 Van sinne, ende van daden vrom,
 Ghegreep .j. letier boem
 Ende smeeet den greve den erm ontwee,
 Dies menich man van herten gewee
- 1520 Was op den vromen Olivier;
 Menech sweert, van stale scier
 Was daer getrocken tier tyt;
 Ende die edel ridder ryc
 Vrec hem ridderlyc, aenschyn;
- 1525 Soe dadense alle, groet ende clein,
 Die met hem daer uut Brabant waren;
 Dier letter was, want sy gevaren
 Meest waren tskeisers hove,
 Daer sy met weerde ende met love
- 1530 Vanden keiser worden ontfaen,
 Ende vanden hertoge, wilt verstaen,

³⁸ Vs. 1480, 1546, 1572, 1634, 1664, 1666, 1736, 1758, 1760, 1768, 1782, 1786, 1794, 1804, 1806, 1820, 1846.

Ende van Dueringhen Godeverts oem;
 Ende onthilten, nemens goem,
 Met sinen gesinde, alsoe hire quam.³⁹

Hennens Cornicke: samenvatting en conclusie

De *Cornicke* van Hennen van Merchtenen bevat twee vrij uitvoerige passages – één daarvan is die waarin Olivier van Leefdaal een rol speelt – die door hun ‘literaire’ aanpak en vormgeving duidelijk uit de band springen. Met een aantal aspecten leunen ze aan bij de abele spelen: de minnethematiek, de verwijzingen naar Venus in die context, de niet onverdeeld negatieve relatie met het ‘heidense’ Oosten en de vermelding in dit verband van de god Tervogan (*Cornicke*, vs. 1982), de ridderlijke heroïek en mentaliteit in het algemeen.⁴⁰ Veel daarvan kan weliswaar op de respectieve bronnen terug te voeren zijn: wat de *Cornicke* betreft vermoedelijk, eventueel onrechtstreeks, *Godevaert metten Baerde*, wat de abele spelen betreft andere ridderromans waarin het Oosten en de liefde een belangrijke plaats innemen.⁴¹

Ook wat de versificatie betreft, vertoont Hennen van Merchtenens *Cornicke* in de ‘literaire’ gedeelten verwantschap met de abele spelen. De *Swane*-episode en het relaas over Godfried met de Baard, hebben niet alleen de typisch toneelmatige rijmbreking op het einde van de clausen, ook is daar in het algemeen een tendentie tot versificatie in rijmbrekende versparen (... x/xy/yz/z ...), of althans met sterke rijmoverschrijdende enjambementen waarneembaar, een kenmerk dat we ook in de abele spelen aantreffen.

Net dit aspect maakt het onwaarschijnlijk dat Hennen van Merchtenen tekstueel rechtstreeks van *Godevaert* afhankelijk zou zijn, in die zin dat hij die tekst ten dele zou hebben overgenomen of alleen maar ‘bewerkt’. Zoals Claassens wel correct observeert, is de versificatie van *Godevaert* conservatief te noemen – ‘versgrenzen vallen veelal samen met syntaktische grenzen’ – terwijl Hennen net veel gebruik maakt van (vooral rijmoverschrijdende) enjambementen, niet alleen trouwens in het *Godevaert*-, maar ook in het *Swane*-gedeelte, dat op een andere bron teruggaat.⁴²

Het lijkt al evenmin waarschijnlijk dat de episodes over Olivier in de *Cornicke* rechtstreeks van een op dat moment al bestaand *Spel van Olivier van Leefdale* afhankelijk zouden zijn. Zoals we gezien hebben, mist de *Cornicke* net die aspecten die Leefdaals levensloop tot een dramatisch afgerond geheel zouden maken. Om dezelfde reden komt andersom Hennens kroniek ook niet als (enige) bron voor het toneeltuk in aanmerking.

39 Gezelle 1896, 73–74.

40 Wanneer de koningin bij wie Godevaert zijn tweede gevangenschap doorbrengt de wil te kennen geeft om met hem te huwen, keuren haar raadsheren dit goed, op voorwaarde dat hij zich tot het geloof van Tervogan (tekst: Ternegan) bekeert. Vgl. noot 36 hierboven. Afgezien van *Esmoreit* en *Gloriant* levert een zoekopdracht met de nodige jokertekens alleen treffers op in de fragmenten van de kruisvaartromans *Godevaerts kintshede* (het betreft hier Godfried van Bouillon, niet Godfried met de Baard) en de *Roman van Antiochië*. En zie verder Haase e.a. 2000, 571.

41 Reynaert 2013 en de verwijzingen aldaar.

42 Claassens 1998, 217.

Olivier van Leefdaal in Petrus de Thimo's *Brabantiae historia diplomatica*

Naast Hennen van Merchtenen heeft echter nog een tweede Brabantse kroniekschrijver uitvoerig over Godfried met de Baard bericht, namelijk Petrus de Thimo (alias Pieter Vander Heijden) in het eerste deel van de oudste bekende versie van zijn *Brabantiae historia diplomatica*, vermoedelijk te dateren in het tweede kwart van de vijftiende eeuw,⁴³ bewaard in handschrift ASB 15 (Cart. 1) van het Brusselse stadsarchief. Helemaal op het einde van deze kroniek verwijst Petrus de Thimo naar een Latijnse bron over Godfried met de Baard, toe te schrijven aan zekere Reijnerus, die onder meer raadsman zou geweest zijn van de keizer én van Godfried, en die op latere leeftijd teruggetrokken in een klooster te Prüm de *gesta Godefridi cum Barba* zou hebben neergepend. Over de authenticiteit, de datering en het auteurschap van deze Latijnse kroniek bestaat grote twijfel: vermoed wordt dat het een latere vervalsing zou kunnen zijn, die niet ouder, maar jonger is dan *Godevaert metten Baerde*. Zeker is hoe dan ook dat Petrus de Thimo een tekst ter beschikking heeft gehad, die op veel punten afweek van Hennen van Merchtenens *Cornicke* en die op zelfstandige wijze bij de oudere literatuur over Godfried aanknoopte.⁴⁴

Wat we in *Brabantiae historia diplomatica* over Olivier van Leefdaal vernemen, loopt grotendeels parallel met zijn optreden bij Hennen van Merchtenen, maar wijkt daar op enkele interessante punten ook van af. Zo ontbreekt in De Thimo's kroniek de episode met de kalkbranders; de kans is dus groot dat die bij Merchtenen *niet* op Godfried met de Baard teruggaat. Daardoor wordt tevens Leefdaals rol in het eerste deel van het verhaal nog geringer dan bij Hennen al het geval was: alleen het conflict en het gevecht met de graaf van Bacharach in de herberg in Worms komt nog op zijn conto te staan (f. 83r e.v.: *Titulus quintus, Capitulum quintum*).⁴⁵ Maar de episode wordt bovendien met minder details en minder directe redes weergegeven, wat overigens ook geldt voor de verdere gebeurtenissen die zich nog te Worms afspelen en waar Olivier niet bij betrokken is.

Wanneer Godfried, na zijn liefdesperikelen met Sophia, ten oorlog trekt en in Hongarije (bij Merchtenen: Roemenië) samen met Hendrik, de zoon van de keizer, gevangen wordt genomen, keren zijn getrouwen teneergeslagen naar Brabant terug. De Thimo gaat dan kort in op de vele mislukte pogingen om Godfried vrij te krijgen en op de radeloosheid die daardoor bij de Brabanders postvat – wat in de *Cornicke* ontbreekt. Wanneer alle hoop zowat opgegeven is, staat Olivier van Leefdaal in de raadsvergadering op en belooft plechtig dat hij het op zich neemt om zijn vorst terug te halen (f. 87r-88v: *Titulus sextus, Cap. 7-9*). Er wordt nog meegedeeld dat hij met vier gezellen, allen vermomd als kooplieden, naar Armenië trekt, maar wat zich daar verder zal afspelen, wordt tot het volgende deel (*Titulus septimus*) van de kroniek uitgesteld.

In dat zevende deel verhaalt Petrus de Thimo eerst het hele complexe gebeuren van de eerste kruistocht, zodat we pas na de bevrijding van Jeruzalem, in het 27e ka-

43 Guillardian & Boffa 1999, 188.

44 Claassens 1998, 201-202.

45 Zie voor de volledige tekst in vertaling de Bijlage hierna.

pittel van *Titulus septimus*, weer iets over Olivier vernemen. Maar ons geduld wordt beloond. De verdere lotgevallen van de Brabander worden er niet alleen heel uitvoerig en met tal van levendige dialogen uit de doeken gedaan, ze vinden ook een heel wat gunstiger afloop dan in de in dit opzicht teleurstellende versie van Merchtenens *Cornicke*.

In de *Cornicke* keert Olivier van Leefdaal als het ware onverrichterzake naar Brabant terug, zonder zijn heer Godfried, die immers in (een tweede) gevangenschap in het Oosten is achtergebleven. In de *Brabantiae historia* gaat het vanaf de bevrijding van Godfried en Hendrik uit de Toren als volgt. De hoge heren worden inderdaad bevrijd, maar bij de reddingsoperatie gaat iets fout, zodat Olivier en zijn gastheer Eimarus gevangen worden genomen en in dezelfde toren terechtkomen waaruit ze Godfried en Hendrik zopas hebben verlost. Maar Godfried vergeet hen niet. Na zijn tweede gevangenschap weet hij niemand minder dan Genghis Khan, die ondertussen een vriend van hem is geworden, ertoe te bewegen een gedurfd bevrijdingsoperatie op het getouw te zetten. Olivier en Eimarus komen vrij en vergezellen, na een omweg via Tartarije, Godfried naar Rome.

Daar aangekomen vernemen ze dat de keizer in Italië oorlog aan het voeren is en net voor een belangrijke veldslag staat. De Brabanders spoeden zich daarheen en storten zich met de strijdkreet ‘Lovene, Lovene’ in de mêlee. De slag wordt gewonnen, dank zij – zo stelt de keizerszoon Hendrik het bij zijn vader voor – de beslissende tussenkomst van Godfried en Olivier. Godfried krijgt van de keizer diens dochter Sophia ten huwelijk, Olivier sleept de dochter van de in de strijd gesneuvelde verrader Berengarius én daarmee het hertogdom Toscane in de wacht. De keizer stelt hem aan als zijn militaire vertegenwoordiger in Italië: *Illum Capitaneum suum per ytaliā fecit*. Voor de meelevende toeschouwer van het *spel van Olivier van Leefdale* dat we ons proberen voor te stellen, had dit beslist een bevredigende apotheose moeten zijn.

Niet alleen het einde van Oliviers avontuur, ook de queeste zelf heeft in Petrus de Thimo's *Historia* meer omvang en inhoud dan in de *Cornicke*. Bij Hennen van Merchtenen wordt al bij al vrij kort (een 10-tal verzen) en met een rechttoe-rechtaan dialoog in indirecte rede weergegeven hoe Olivier van een herbergier in de omgeving van Rages verneemt waar Godfried en Hendrik gevangen zitten. Daar komen in de *Historia* twee vrij uitvoerige scènes mee overeen, telkens met van veel psychologische intelligentie getuigende conversaties, voor een groot deel in de directe rede. In een eerste herberg, in de stad Artyron bij de Eufraat, weet Olivier er op subtiële wijze achter te komen dat de gevangenen nog leven en dat ze nabij Rages opgesloten zijn. Pas daarna, na de verplaatsing naar Rages, volgt de kennismaking met de christen herbergier-visser Eimarus, die in de bevrijding van Godfried en Hendrik, aanvanke-lijk ten koste van zijn eigen vrijheid (zie hierboven), een belangrijke rol zal spelen. Zoals men in de Bijlage kan nagaan, waar we de tekst in vertaling weergeven, hebben beide scènes onmiskenbaar toneelmatige kwaliteit.⁴⁶ Wanneer men bijvoorbeeld uit de dialoog in de eerste van de twee scènes de uitdrukkingen weglaat die de taalhan-

⁴⁶ Zie in de Bijlage m.n. *Capitulum xxviii*^m, f. 102v e.v. in hs. Brussel, Stadsarchief, AVB 15 Cart. I. Het handschrift is onuitgegeven, maar men kan het raadplegen op: <http://archives.brucity.be/docs/0001/1.pdf>.

delingen van de personages weergeven (alléén die, m.a.w. de frases met *respondit, ait, dicit* e.d.) en vervangt door de naam van de sprekende figuur, dan resulteert dit in een loutere opeenvolging van op elkaar antwoordende clausen. Het gesprek met de eerste herbergier, nadat Olivier uit zijn mond iets meent begrepen te hebben over twee Westerse edelen in gevangenschap, gaat dan als volgt:

- OLIVIER: Om Gods wil, zeg mij, goede gastheer, wie die opgesloten edelen zijn en of jij die zelf ooit hebt gezien?
- DE HERBERGIER: Ik heb hen inderdaad gezien, toen de koning van de oorlog terugkwam. Hun verschijning, gebaren en manieren verrieden dat ze edelen waren, maar wie ze waren, wist zelfs de koning niet.
- OLIVIER: Ik bid je, zeg mij, gastheer, op welke plaats ze worden vastgehouden?
- DE HERBERGIER: En jij, zeg mij eens waarom je zo nieuwsgierig naar hen bent?
- OLIVIER: Ik zal je dat met plezier zeggen. Als koopman diverse landen doorkruisend heb ik geleerd dat iedereen graag luistert naar grootse verhalen uit verafgelegen streken. Zoals jij met genoegen luistert naar wat op andere plaatsen is gebeurd, zo lenen inwoners van andere landen mij een gewillig oor, wanneer ik hen iets opzienbarends vertel uit dit koninkrijk.
- DE HERBERGIER: Weet dat in Rages, een stad van de Meden die de koning van Armenië veroverd heeft, op de oever van de stroom een koninklijke burcht staat, met dichtbij in de stroom een versterkte toren. En de koning heeft gezworen dat hij niemand ooit gratie zal verlenen die hij daar gevangen zou zetten. En toen hij van de Hongaarse oorlog terugkwam, hoorde ik de koning bevelen de twee genoemde edelen naar Rages te laten afvoeren en in de toren op te sluiten. Zodat, zelfs indien ze nog leven – wat ik betwijfel – er voor hen helemaal geen hoop is dat ze ooit kunnen ontsnappen.
- OLIVIER: Ik begrijp niet waarom de koning die twee edele mannen, die alleen maar met hun keizer ten oorlog waren getrokken en geen andere misdaad hebben begaan, tot levenslange gevangenschap heeft veroordeeld.
- DE HERBERGIER: Wanneer mannen van adel in een oorlog gevangen worden genomen, ligt de beslissing over hun leven of dood in de handen van de koning. Groot is dus de barmhartigheid van de koning die hen het leven laat, zij het niet in vrijheid. Dat hij hen niet wil vrijgeven, moet niet aan zijn gestrengheid worden toegeschreven, maar aan het medelijden waarmee hij troost wil verschaffen aan de verwanten van degenen die in de strijd zijn omgekomen.
- OLIVIER: Nu ik de voortreffelijkheid van je koning beter begrijp, zal ik mij inspannen om tot verre nagedachtenis zijn roem overal te verspreiden.

De lezer verneemt hier niet zo zeer het verhaal, hij hoort en beleeft het gebeuren mee. Indien De Thimo in dit hoofdstuk een getrouwe weerspiegeling biedt van *Goddevaert metten Baerde*, dan lag in die epische bron het toneelstuk eigenlijk al helemaal uitgeschreven klaar voor gebruik als toneel. Volstaan het dermate sterk toneelmatig karakter en het historisch al bij al toch anekdotisch gehalte van dit gedeelte in de *Historia* om het denkbeeld een kans te geven dat De Thimo het toneelstuk kende?

Het kapittel over Leefdaals queeste is, voorzover ik zie, in De Thimo's relaas over Godfried met de Baard (en in de *Historia* in het algemeen) hoe dan ook het enige dat in die mate dialogisch uitgewerkt is. Waar de *Historia* op andere plaatsen directe re-des weergeeft (wellicht van *Godfried met de Baard* overneemt), betreft het overwegend toch wel plechtige, memorabele gesprekken of uitspraken van vorsten en dergelijke.

Conversaties van de informele soort als die van Olivier in de Armeense herbergen zie ik er verder niet. Men kan bovendien moeilijk loochenen dat Olivier in het betreffende hoofdstuk vrij nadrukkelijk – voor een epos dat toch bedoeld zou zijn als een verheerlijking van de Brabantse hertog – de show komt stelen.

Dat een toneeltekst in aanmerking zou kunnen komen als bron voor een kroniekschrijver oogt op het eerste gezicht natuurlijk vrij ongeloofwaardig. Wanneer we echter rekening houden met het aparte karakter van De Thimo's geschrift, wordt het bizarre van de veronderstelling al sterk getemperd. De *Brabantiae historia diplomatica* bestaat uit twee delen, waarvan het eerste als een 'cartularium-kroniek', het tweede als een 'klassiek' cartularium kan worden omschreven.⁴⁷ Geen van beide delen was als zodanig voor publicatie of zelfs maar voor verspreiding bestemd, veeleer waren ze bedoeld, of hebben ze hoe dan ook gefunctioneerd als documentatie voor de *Voortzetting* van de *Brabantsche yeesten*, die De Thymo vanaf circa 1425 al plande (we komen op dit belangrijk aspect van De Thymo als historiograaf nog terug).⁴⁸ Over de relatie tussen de twee delen lopen de meningen uiteen. Voor Guilardian en Boffa zou het hybride eerste deel ('cartularium-kroniek') niet als eerste ontstaan zijn, doch veeleer een complement zijn bij het louter 'diplomatische' tweede deel. Andere auteurs beschouwen integendeel het tweede gedeelte als het beoogde resultaat, als een 'betere' redactie, waarin het kwestieuze en het minder relevante van deel 1 werd weggelaten. Er lijkt hoe dan ook iets voor te zeggen, dat De Thymo dit eerste deel heeft opgevat als een chronologische optekening (in hoofdzaak voor eigen gebruik) van gegevens uit alle mogelijke, dus ook uit 'literaire' bronnen. Historische kritiek stond – gezien het aspect 'exhaustieve materiaalverzameling' – daarbij per definitie op een laag pitje. De keuze voor het Middelnederlandse *Godevaert metten Baerde* als leidraad voor een fors deel van zijn geschiedverhaal, geeft dit op zich eigenlijk al aan. Dat De Thymo in het eerste deel een weinig kritisch, maar vooral accumulatief principe hanteerde, blijkt verder uit de invoeging, binnen het relaas over Godfried met de Baard en Olivier van Leefdaal, van informatie uit *Flos historiarum terrae orientis* van Hayton van Gorhigos, waaruit hij – schreeuwerig anachronistisch, maar flatteus voor de Brabantse vorst – een hele episode over Godfrieds vriendschap met Genghis Khan destilleert (Godfrieds avonturen spelen zich af van omstreeks 1073 tot 1106; Genghis Khans overlijden valt pas in 1227).⁴⁹ De hoofdstukken waarin Olivier van Leefdaal heroïsch optreedt, sluiten bij deze fictie naadloos aan en zijn met de anachronistische gegevens over het Oosten gecombineerd. Wat De Thymo interesseerde, was blijkbaar niet uitsluitend of zelfs niet in de eerste plaats de historische waarheid, maar tevens de narratieve potentie van wat hij als documentatie verzamelde.

Ik zou dus, kortom, niet zonder meer willen uitsluiten dat hier één of andere vorm van bestuiving door, of kruisbestuiving mét, andere bronnen dan de *Godevaert*, wie weet ook het toneelstuk, heeft plaatsgevonden. Maar meer dan een veronderstelling kan dit niet zijn.

47 Guilardian & Boffa 1999, 187.

48 Stein 1994, 31 en 52-57.

49 Over deze en andere ongeloofwaardigheden in De Thimo's 'kroniek': Guilardian & Boffa 1999, 197-199, die er, voorzover ik zie, van uitgaan dat 'Genghis Khan' een toevoeging van De Thymo is, dus wellicht niet in *Godevaert* voorkwam. Het is niet helemaal duidelijk waarop deze aannames gebaseerd zijn.

Petrus de Thimo, Hennen van Merchtenen en het auteurschap van de
Voortzetting van de Brabantsche yeesten

Is de relatie tussen De Thimo en Merchtenen via Olivier van Leefdaal een louter casuele, een kwestie van onafhankelijk gebruik van toevallig aan elkaar geparenteerde bronnen, of is hier meer aan de hand? Het blijft hoe dan ook een opmerkelijk gegeven dat zij de enigen zijn onder de geschiedschrijvers van hun tijd die de figuur van Olivier van Leefdaal in hun werk laten optreden.

De ene andere context waarin Hennen en Petrus de Thimo tot nog toe met elkaar in verband zijn gebracht, is – voorzover ik zie – die van de zogenaamde *Voorzetting*, met andere woorden van de boeken 6 en 7, van de *Brabantsche yeesten*. De *Voortzetting* werd, zo concludeerde Robert Stein uit zijn nauwgezet onderzoek van de tekst en zijn context, van 1432 tot circa 1460 in vier opeenvolgende fases geschreven door een Middelnederlandse auteur, die van zichzelf verder alleen prijsgeeft dat hij voor hertog Jan IV († 1427) een grote affectie en bewondering had, dat hij diens *dienere ende sijn knecht* was, en dat hij het zesde boek (het eerste van de *Voortzetting*) *int wout van Sonyen*, in het Zoniënwoud, voltooid heeft. Op het eerste gezicht sluit dit Hennen van Merchtenen als mogelijke auteur radicaal uit. De brede consensus is immers dat Hennen in 1418, wanneer hij als schout in dienst van de hertog van het historische radarscherf verdwijnt, overleden is. Tot circa 1460 zou hij hoe dan ook niet geleefd kunnen hebben, indien tenminste de eerste vermelding van zijn naam, als ondermeier van Merchten in 1384, inderdaad op hem betrekking heeft.⁵⁰ De auteur van de *Voortzetting* kan namelijk, zo hij circa 1460 nog aan het werk is, pas omstreeks dat jaar geboren zijn.⁵¹ Om die reden, maar ook vanwege de inhoudelijke discrepantie tussen de *Voortzetting* en de *Cornicke*, achtte Robert Stein het auteurschap van Hennen van Merchtenen, door W. van Eeghem in 1963 nog bepleit, uitgesloten.⁵² Wel kwam Stein uit bij een profiel dat al bij al niet héél ver van Van Merchtenen af staat: vanaf omstreeks het begin van de eeuw in dienst van de hertog, mogelijk een klerk van de kanselarij, wiens beroepsmatige bezigheden werden gekenmerkt door een vrij groot aantal verplaatsingen.⁵³

Zonder dit profiel echt te weerleggen, kwam Remco Sleiderink, door eliminatie binnen het hofpersoneel, en verder vooral voortgaand op de vermelding van het Zoniënwoud als plaats van ontstaan, uit bij een zekere Wein van Cotthem, die vanaf 1402 als koorknaapje aan de hofkapel verbonden was, daarna priester werd en vervolgens opklom tot *cappelaen*. In 1429 werd hij kapelaan in het kasteeltje Drienborren in het Zoniënwoud, waarvoor hij een vergoeding kreeg in geld, hout en kolen, tot hij in

50 Stein 1994, 125 e.v.

51 Stein 1994, 125 e.v. Van Anrooij 1993 geeft op p. 297 een bondig overzicht van Hennens loopbaan; zie ook Sleiderink 2003, 149 e.v.

52 Stein ging evenwel uit van een heel lange periode van correctie en herwerking van de autograaf van de *Voortzetting*, lopend tot circa 1460. Die herwerkingsperiode stelde Astrid Houthuys echter bij tot ‘1432-ca. 1444’ (Houthuys 2009, 142). Analooq redenerend komen we dan uit op een geboortjaar (ten vroegste) ‘omstreeks 1369’, wat voor de ondermeier van 1384 een leeftijd zou impliceren van mogelijk circa 15 jaar. Jong, maar gelet op het ‘ca.’, niet onmogelijk.

53 Stein 1994, 141.

1457 overleed.⁵⁴ Hoewel we verder niets weten over Van Cotthems vroegere (en/of andere) stappen in de dichtkunst, wordt Sleiderinks kandidaat voor het auteurschap in recente publicaties zonder tegenspraak geaccepteerd.⁵⁵

Al bij al kan men zich misschien toch afvragen of Hennen van Merchtenen als mogelijk auteur niet té snel is geëlimineerd. Van hem weten we immers wél dat hij ook vóórdat hij omstreeks 1430 eventueel aan de *Voortzetting* zou begonnen zijn, als schrijver – meer bepaald als kroniekschrijver – in de volkstaal actief en bekend, én sinds de *Cornicke* expliciet voor zo'n opdracht kandiderend was.⁵⁶ Indien hij toen nog in leven zou geweest zijn, was Merchtenen voor Petrus de Thimo dé voor de hand liggende kandidaat om het project waarvan hij – De Thimo – eigenlijk de architect was, in te vullen. Volgens de bevindingen van Robert Stein moet Petrus de Thimo inderdaad het brein achter de kroniek [de *Voortzetting*] zijn geweest. Hij was het die, met de hulp van hertogelijk secretaris Edmond de Dwynter, het materiaal bijeenzocht en die de krijtlijnen van het project uitzette. Hij ook fungeerde vervolgens als mentor voor een Middelnederlandse dichter, aan wie hij opdroeg dit materiaal onder zijn eigen waakzaam toezicht in een berijmde kroniek in de volkstaal om te zetten.

Indien het enige werkelijke bezwaar om Hennen van Merchtenen in het voor hem zo ideale en – letterlijk – ‘gedroomde’ project van de *Voortzetting* te zien instappen, de door Lindemans naar voren geschoven overlijdensdatum van 1418 is, dan lijkt me dit bezwaar onvoldoende onderbouwd. Dat hij vanaf 1419 in de archieven niet meer als meier of schout opduikt, kan immers heel goed aan andere oorzaken dan een plots overlijden te wijten zijn. Uit de bewaarde documenten blijkt alvast dat Hennen in financieel opzicht niet een heel secuur of succesvol ambtenaar was.⁵⁷ Het dichten ging hem wellicht beter af. Hij kan na het schrijven van de *Cornicke* mogelijk al met Petrus de Thimo in contact gekomen zijn en na 1418, na zijn laatste aanstelling als schout van Herentals met hem hebben samengewerkt aan de voorbereiding van de *Voortzetting*. Petrus de Thimo was uit de streek van Herentals (Gierle) afkomstig en behield, ook nadat hij zich in Brussel was gaan vestigen contacten met de streek. Hij was in Herentals twee maal kapelaan en later kanunnik in de Sint-Waltrudiskerk.⁵⁸

Dat Hennen van Merchtenen omstreeks 1418 gestorven zou zijn, wordt door Lindemans mede gemotiveerd door de aanname dat hij omstreeks 1355 geboren werd, wat op zijn beurt afgeleid wordt uit een document van 1389, waaruit zou blijken dat

54 Sleiderink 1995, 66–67; Sleiderink 2003, 153–155.

55 Tigelaar 2006, o.m. 39; Houthuys 2009, 47–50 (p. 319 evenwel, n. 2: ‘De identificatie van de auteur van de *Voortzetting* op de *Brabantse yeesten* als zijnde Wein van Cotthem is heel waarschijnlijk. Nader onderzoek is evenwel gewenst.’).

56 Hennen van Merchtenen heeft, zo blijkt duidelijk uit de tekst, met zijn *Cornicke* – zoals Wim van Anrooij (1993) het formuleerde – een ‘lokkertje’ willen schrijven voor een kandidaat maecenas die hem in staat zou stellen een omvangrijker werk over de Brabantse geschiedenis te schrijven, waarin hij de heldendaden van de Brabantse vorsten zo zou afschilderen dat hij bij zijn landgenoten *Menech herte in vrouwen ontpluken / ende uut menegher oegenspruten / doen heten tranen, uut puerer minnen* (vs. 4261–4263). Hij denkt hierbij dus duidelijk aan een werk voor een ruim (en kennelijk patriottisch meevoelend) publiek. De rechtstreekse aansprekingen tot Anton van Bourgondië in de *Cornicke* impliceren dan ook niet dat de hertog en zijn directe omgeving exclusief het geïntendeerd publiek zouden zijn.

57 Lindemans 1935, 129.

58 Stein 1994, 105.

hij in 1384 ondermeier van Merchten was. Is dit laatste wel helemaal zeker? De ondermeier wordt daar *Hans van Merchten* genoemd, de auteur van de *Cornicke* heet in zijn ambtelijke loopbaan altijd *Jan van Merchtene* (één keer *Jehan de Mertene*). Dat hij zichzelf in zijn kroniek (beëindigd in maart 1415) *Hennen* van Merchtenen noemt, zou er, zo schrijft Lindemans, op wijzen dat zijn vader op dat moment nog in leven was: voor die tijd gewis een uitschieter qua 'lang leven', daar de leeftijd van de zoon op datzelfde tijdstip geschat wordt op ongeveer 60 jaar. Zou overigens een zestigjarige in die tijd, waarin het verouderingsproces toch ietsje sneller verliep dan heden ten dage, nog gekandideerd hebben voor het dichten van een volledige Brabantse geschiedenis waarvan hijzelf, beter dan wie ook, het volume als kolossaal kon inschatten: niet een zoveelste saaie kroniek, maar een voldragen geschiedverhaal in de trant van de voorproefjes die de gedeelten over de Ridder met de Zwaan en over Godfried met de Baard in de *Cornicke* aanreikten.⁵⁹ Wát overigens met de complete eclips van Hans, verondersteld Jan, alias Hennen, tussen 1384 en 1402? In 1402 duikt hij op als meier van Kapellen-op-den Bosch, en vanaf dan kunnen we zijn carrière in dienst van de hertog, via Asse, Herentals, Zoutleeuw en weer Herentals, met een onderbreking (in de documentatie althans) van drie jaar (1412-1415), op de voet volgen tot 1418. Is hij vóór 1402 achttien jaar lang ondermeier van Merchten gebleven? Of slaat het document van 1389 misschien toch niet op hem?

Wat men ook moge denken van Van Eeghems onderbouwing van het auteurschap van Hennen van Merchtenen voor de *Voortzetting*, één van zijn argumenten blijkt alvast een toetsing met de zoekinstrumenten die ons vandaag ter beschikking staan glansrijk te doorstaan: de stoplappen van de *Voortzetting* zijn wel degelijk 'dezelfde als in de *Cornicke*'.⁶⁰ Ik heb in de eerste 1000 verzen van de *Cornicke* in totaal 45 verschillende stoplappen genoteerd en die via zoektermen (met de nodige 'jokers') met het tekstmateriaal op de CD-rom *Middelnerlands* vergeleken. Op een drietal uitzonderingen na (van vervullingen die in de *Cornicke* ook al slechts eenmalig zijn) komen al die stoplappen ook in de *Voortzetting*, meestal in ruimen getale voor, in doorsnee meer dan in andere teksten. Maar treffend is vooral de volgende overeenkomst. Hennen van Merchtenen houdt er, in contrast met de overige Middelnerlandse rijmteksten (behalve de *Voortzetting*), een eigen systeem van stoplapvorming op na, dat erin bestaat om de imperatief *verstaet* te laten volgen door een substantief als direct object: *verstaet bediet, verstaet besceet, verstaet den sin, verstaet den fyn, verstaet die dinc, verstaet die sake, verstaet mijn leere, verstaet myn rede*. In totaal behoren 21 verzen in onze steekproef uit de *Cornicke* tot deze categorie.⁶¹ De zoekopdracht 'versta*t d*s*n' voor *verstaet den sin* (zeven maal bij Hennen) en eventuele spellingsvarianten levert naast een hele resem vindplaatsen in de boeken 6 en 7 van de *Brabantsche yeesten* (een zeventigtal) verder alleen treffers op in de *Korte kroniek van Brabant* (korte versie 2) en in

59 Zoals hierboven al aangegeven (noot 52) kan men, rekening houdend met de door Houthuys bijgestelde herwerkingsperiode van de autograaf van de *Voortzetting*, voor de auteur daarvan een geboortjaar veronderstellen van (ten vroegste) omstreeks 1370. In 1415 zou die dan maximaal circa 45 jaar oud zijn geweest.

60 Van Eeghem 1963, 90.

61 *verstaet bediet*: vs. 85, 256, 717, 807; *verstaet besceet*: 819; *verstaet den sin*: 90, 102, 107, 571, 725, 809, 876; *verstaet den fyn*: 901, 969; *verstaet die dinc*: 55, 263, 843; *verstaet die sake*: 649, 741; *verstaet mijn leere*: 271; *verstaet myn rede*: 917.

de *Spieghel der menscheliker behoudenesse* (respectievelijk één en twee treffers). Voor *verstaet die sake(n)* ('versta***t** d***?***ke*'), twee maal bij Hennen, duiken alleen en uitsluitend gelijkkluidende plaatsen op uit de *Vóortzetting* (acht maal). De stoplap *verstaet den fyn*, twee maal bij Hennen, tientallen keren in de *Vóortzetting*, vinden we verder alleen in het *Beginsel der oorlogen van Luyck* en, alweer, de *Spieghel der menscheliker behoudenesse* (respectievelijk één en vijf maal). De vervullingen *verstaet mijn leere(n)* en *verstaet mijn rede(n)*, telkens één maal bij Hennen, duiken ook alleen in de *Vóortzetting* verder op. Afgezien van het (zij het bescheiden, maar toch intrigerende) meegaan in deze eigenaardigheid van de *Spieghel der menscheliker behoudenesse*, moet men inderdaad constateren dat dit systeem van stoplapvorming de *Vóortzetting* eenduidig met de *Cornicke* verbindt; het *Beginsel der oorlogen van Luyck* is immers niets anders dan een (eventueel later toegevoegd) hoofdstuk van de *Vóortzetting*.⁶²

Maar ook buiten dit patroon gaat de *Vóortzetting* met zijn stoplappen in het spoor van de *Cornicke*. Zo in twee uitdrukkingen met de imperatief *hoert*:

hoert mi tellen (*Cornicke*, vs. 711): verder alleen in het zevende boek van de *Brabantsche yeesten* (4x); *hoert mij(n) verclaren* (*Cornicke*, vs. 513): één keer in het *Beginsel der oorlogen van Luyck*, verder alleen, tientallen keren, in de *Vóortzetting*.

In enkele uitdrukkingen met de imperatief *wilt*:

wilt mi verstaen (*Cornicke*, vs. 67, 531, 795): verder één maal in *Melibeus*, tientallen keren in de *Vóortzetting*;⁶³

wilt onthou(d)en (*Cornicke*, vs. 813, 833, 903, 927): verder alleen in het zevende deel van de *Brabantsche yeesten*.

En verder nog:

sy u verclaert (*Cornicke*, vs. 523, 757, 597, 761, 977): alleen in het *Beginsel der oorlogen van Luyck* en de *Grimbergse oorlog* (telkens één maal) en tientallen keren in de *Vóortzetting*.

Dit alles biedt, op zijn minst, stof tot nadenken, óók over een eventuele relatie tussen Petrus de Thimo en Hennen van Merchtenen. Indien de twee elkaar hebben gekend en hebben samengewerkt, dan is uitwisseling van teksten en bekendheid met, respectievelijk gebruik van gemeenschappelijke bronnen niet meer dan logisch.

Besluit

Onze doorgedreven zoektocht naar de literair-historische achtergronden van het *Spel van Olivier van Leefeldale* heeft ons ogenschijnlijk tot ver over de grens van het hypothetische gelokt. Ik wil daar graag tegenover stellen dat de tot nog toe voor Hennen van Merchtenen aangenomen overlijdensdatum van 1418 niet minder hypothetisch is. Wat onze excursie in de problematiek van het auteurschap van de *Vóortzetting* heeft gemotiveerd en achteraf rechtvaardigt, is de bevinding dat Olivier van Leefdaal tussen Hennen van Merchtenen en Petrus de Thimo een opmerkelijke connectie vormt, die

⁶² Zie de digitale editie van het *Beginsel* op de *CD-rom Middelnederlands*, waar verwezen wordt naar Bormans 1869, 691-707.

⁶³ De overige drie vindplaatsen die de zoekopdracht op de *CD-rom Middelnederlands* oplevert, zijn geen stoplappen of onzeker.

idealiter een verklaring zou kunnen vinden in een directe band tussen beiden, een relatie die – waar het toch twee contemporaine Brabantse kroniek- en geschiedschrijvers betreft – niet verbazend kan zijn.

In veel van wat hier voorafgaat, zijn gegevens tevoorschijn gekomen die van Hennen van Merchtenen een plausibele kandidaat maken voor het auteurschap van het toneelstuk over Olivier van Leefdaal. We weten van hem – hij deelt het in de *Cornicke* zelf mee – dat hij ook naast zijn kroniekwerk als schrijver actief was; hij is de enige Middelnederlandse auteur bij wie we de figuur van Olivier van Leefdaal zien opdagen; hij heeft mogelijk (dat moet verder onderzocht worden) met de éne andere historiograaf die over Olivier van Leefdaal bericht, samengewerkt; de narratief uitgewerkte gedeelten in zijn kroniek over de Zwaanridder en over Olivier vertonen zowel inhoudelijk als formeel opvallende overeenkomsten met de abele spelen, verraden m.a.w. affiniteit met de thematiek en de stijl van het toneel van zijn tijd.⁶⁴ Ook dit laatste komt overigens voor verder onderzoek in aanmerking. Het vrij consequente gebruik van de rijmverbinding tussen clausen en van het rijmbrekende verzenpaar in het algemeen, problematiseert immers wat wij eerder over deze verschijnselen in de abele spelen hebben vastgesteld: betreft het hier inderdaad een aspect van de spelen als zodanig, als toneel, of moet het stijlkenmerk – zoals ik in mijn publicatie daarover ook meteen al suggereerde – ruimer worden bekeken en ook aan epische teksten worden getoetst?⁶⁵ En wat te denken van het ‘toeval’ dat de typische uitdrukking *edel(en) bogaert* bij wijze van liefdevolle omschrijving van het eigen vaderland (in de *Cornicke* Brabant: vs. 4037 en vs. 4071) – voorzover de bestaande zoekinstrumenten ons helpen – ook in *Esmoreit* (vs. 38) en *Gloriant* (vs. 1086), en alleen dáár, terugkomt?

Ook wat de inhoud en de vorm van het in de inventaris van Kathelijne ter Hoeven vermelde *Spel van Olivier van Leefdale* betreft, moeten we ons met benaderingen en veronderstellingen behelpen. Naar alle waarschijnlijkheid bracht het toneelstuk het verhaal van de queeste van Olivier naar zijn heer Godfried met de Baard en diens medegevangene, keizerszoon Hendrik. Afgezien van de onvermijdelijke expositie-, afscheids- en reïsscènes bij het begin (vermoedelijk na een proloog) geeft de tekst over Leefdaal in het eerste deel van De Thimo’s *Brabantiae historia diplomatica* waarschijnlijk een goed deel van de handeling en de interacties weer: de dialogen met de beide herbergiers, de bevrijdingsacties, de gezamenlijke terugkeer naar Rome, waar Leefdaal zijn apotheose beleeft wanneer hij tot hertog en *capitaneum* van de keizer wordt verheven.

Brabantse geschiedenis, in Gent, anno 1532? De regionaal-historische, laat staan Brabants-nationale aspecten van het verhaal zullen op dat moment nog wel nauwelijks aan de orde zijn geweest. Het Oosterse element was dat des te meer, in een tijd dat na de val van Constantinopel en het opdringen van het Ottomaanse rijk in Oost-Europa en de Balkan het ‘Bourgondische’ kruistochtideaal voor het Westen opnieuw relevant was geworden. Vermoedelijk vormt vooral deze durende achtergrond

⁶⁴ De verzen 4268–4270 (*Want wat ic scrive, dichte ocht winne, / ic slechte den hase in mijn doen, / die altoes eet syn coren groen*) kunnen immers niet uitsluitend op de *Cornicke* zelf betrekking hebben.

⁶⁵ Reynaert 2009, 35–36.

van strijd met de moslimwereld een verklaring voor de blijvende belangstelling voor het *Spel van Olivier van Leefdale* – tenzij het ‘boek’ in het bezit van Sint-Kathelijne ter Hoeyen al lang een sluimerend bestaan leidde – tot in de eerste decennia van de zes-tiende eeuw.

Summary

In 1532 the Ghent guild of Sint-Kathelijne ter Hoeyen had a record made of its possessions, mainly, as it appears, liturgical and devotional objects. The inventory, however, a booklet of 12 pages (now ms. n° 2471 in the University Library in Ghent), also contains a list of ‘books’ which the society apparently had at its disposal. All of these ‘books’ turn out to be plays for the stage, partly of religious, partly with a secular character. The contents or at least the subjects of most of the nine secular plays in the list can be inferred from the title provided. An exception in this respect is the play to which we turn our attention in this article, the *Play of Olivier of Leefdale*. The hero of this play, Olivier of Leefdale, can be identified as a Brabant nobleman having lived at the turn of the twelfth century, a companion of count Godfrey I of Louvain, the first prince who also became duke of Lorraine. Olivier’s adventures are part of the ‘life’ of Godfrey in two chronicles of Brabant dating from the first part of the fifteenth century: Hennen van Merchtenen’s *Cornicke van Brabant* (1415) and Petrus de Thimo’s *Brabantiae historia diplomatica* (second quarter of the fifteenth century), both of which probably (directly or indirectly) depend on a fourteenth-century epic on Godfrey, which itself only has survived in a few small fragments. De Thimo’s work contains a vivid account of Olivier’s quest in the East for his prince, who is kept captive in a castle in Armenia, together with the Emperor’s son Henry. After their liberation Olivier victoriously takes part, siding with the emperor, in a war in Italy and becomes duke of Tuscany and *capitaneus* of the Empire in Italy. These episodes in the *Brabantiae historia* are written in a strikingly dialogical style. They probably give a good idea of what the *Play of Olivier of Leefdale* may have looked like. Hennen van Merchtenen on the other hand would seem to be a plausible candidate as a writer of the play in the Ghent list, especially if – in contrast to what is currently accepted, but as some aspects of versification would seem to indicate – he was indeed the Middle Dutch author who, under De Thimo’s supervision, wrote the ‘*Continuation*’ (parts 6 and 7) of the *Brabantsche yeesten*.

Adres van de auteur:

Universiteit Gent – Vakgroep Letterkunde
Blandijnberg 2
B-9000 Gent
joris.reynaert@ugent.be

Bijlage Olivier van Leefdaal in Petrus de Thimo's *Brabantiae historia diplomatica*⁶⁶

Titulus quintus

Capitulum quintum ¶ De godefrido cum barba filio iuniore henrici secundi comitis bruxellensis et lovaniensis (f. 83r)

[Hoe Godfried met de Baard aan zijn naam kwam = Hennen van Merchtenen, *Cornicke*, vs. 1447 e.v.]

(f. 83v)

Na het feest van Hemelvaart zond Hendrik, graaf van Leuven, de genoemde jongste zoon, die ongeveer vijftien jaar oud was, naar de keizer, hem toevertrouwend aan vier edelen – namelijk Boudewijn van Brussel (diens ouders zijn Reynier, zoon van Lambert, en Gerberga van het graafschap Brussel), Werner van Orsdale, Olivier van Leefdaal en Hendrik van Asse – met nog eens twintig dienaren voor alles wat voor de expeditie betaamde. Ze kwamen de dag voor Pinksteren in Worms aan, waar de keizer het feest zou vieren, en vonden er onderdak in een herberg. Wanneer de keizer op diezelfde dag aankwam, begaf zich Godfried, met Boudewijn, Werner en Hendrik van Asse spoedig naar zijn oom, de hertog van Thüringen, die met de keizer meegekomen was, en bracht hem de groeten over van zijn vader en zijn moeder. De hertog ontving hem met genoegen en stelde hem aan de keizer voor. En wanneer de keizer en de hertog de verschijning, het gelaat, de manieren, de woorden en de welsprekendheid van Godfried en de wijsheid van zijn drie gezellen aanschouwden, zeiden ze dat hij van God en van de natuur een grote gave, en van zijn ouders een goede opvoeding had meegekregen. Terwijl dit gebeurde, arriveerde Wiculfus, de zoon van de graaf van Batsrach, die ook tot de familie van de keizer behoorde, bij de herberg waar Godfried was gehuisvest. En omdat hij gewoon was daar te logeren en nu niet kon worden toegelaten, eiste hij dat de anderen zich zouden terugtrekken. Waarop Olivier van Leefdaal, die in de herberg was achtergebleven om op de zaken van de groep toe te zien, kalm antwoordde dat ze in een openbare herberg waren ingetrokken en hun paarden in lege stallingen hadden ondergebracht, zodat ze daar niet rechtmatig konden worden uitgedreven. Waarop Wiculfus, briesend van woede, zijn gevolg beval de paarden van Godfried en de zijnen uit de stallen te drijven, waartegen Olivier met wraak dreigend zich krachtig verzette. Kortom, van woorden kwamen klappen en toen dit aan de vader van Wiculfus, de graaf van Bachserach aan het hof van de keizer werd gemeld, kwam hij dadelijk met veertig van de zijnen aangelopen en kwam zijn zoon, die in de strijd aan het verflauwen was, ter hulp. Toen het gerucht van deze zaak de keizer ter ore kwam, haastte hij zich, samen met de hertog van Thüringen en God-

⁶⁶ De vertaling die ik hier meedeel, is niet overal woordelijk, maar wel tekstgetrouw. Voor het origineel, zie Brussel, Stadsarchief, AVB 15 Cart. I, online te raadplegen op: <http://archives.brucity.be/docs/0001/1.pdf>. De Latijnse teksten, ook die waar Olivier niet rechtstreeks als personage bij betrokken is, zijn uitgegeven in Guillardian & Boffa 1999, 202 e.v.

fried, allen zeer in verwarring, daarheen. Maar Godfried, die met de zijnen de snelste was, gooide zich als een leeuwjong op de vijand, zodat Olivier en de zijnen weer moed schein en het strijdgewoel toenam.

[...]

Titulus sextus

Cap^m vij^m ¶ De godefrido cum barba iuniore comite lovaniensi et sophia filia unica henrici imperatoris (f. 86v)

[Bacharach betrapt Boudewijn van Brussel bij de kamer van Sophia. In het daarop volgende tweegevecht met Boudewijn wordt Bacharach gedood (niet, zoals bij Hennen, alleen maar verslagen). Niet zijn vader, maar Frederik van Bazel, neef van Wiculfus, wordt gedood bij het verlaten van de kamer van Sophia, wanneer hij dacht Godfried daar te betrappen. Verder vergelijkbaar met Hennen van Merchtenen, *Cornicke*] [...]

Titulus septimus

Capitulum xxvii^m ¶ Qualiter oliverus de leefdale .h. [Henricum] filium imperatoris Romanorum et godefridum cum barba comitem lovaniensem liberavit (f. 102v)

Na de herovering van Jerusalem ging Olivier van Leefdaal met zijn vier gezellen, vermoed als kooplieden, naar Hendrik en Godfried op zoek. Na lang en gevaarvol reizen kwam hij in Armenië, waar zich veel grote en rijke steden bevinden waar goed handel kan worden gedreven, en waarvan Taurisium de bekendste is. Deze steden deed Olivier herhaaldelijk als koopman aan.

Zo kwam hij op een dag in de stad Artyron bij de Eufraat, waar hij enkele dagen verbleef. Toen hij op een avond na de maaltijd alleen met zijn gastheer een gesprek had, stelde Olivier hem een vraag over de macht van de koning van Armenië en of deze niet veel koningen onder zich had. Waarop de herbergier met veel lof zijn koning verheerlijkte. Toen vroeg Olivier of de koning in de Hongaarse oorlog die hij drie jaar geleden tegen de keizer voerde, niet enkelen van zijn rijksgroten had verloren. Waarop de herbergier antwoordde dat hij als vergelding voor hun dood twee Romeinse edelen vasthield die tot levenslange gevangenis waren veroordeeld. Toen hij dit hoorde, sprak Olivier verheugd: 'Om Gods wil, zeg mij, goede gastheer, wie die opgesloten edelen zijn en of jij die zelf ooit hebt gezien?'. De herbergier antwoordde: 'Ik heb hen inderdaad gezien, toen de koning van de oorlog terugkwam. Hun verschijning, gebaren en manieren verrieden dat ze edelen waren, maar wie ze waren, wist zelfs de koning niet.' Toen zei Olivier: 'Ik bid je, zeg mij, gastheer, op welke plaats ze worden vastgehouden?' Waarop de herbergier: 'En jij, zeg mij eens waarom je zo nieuwsgierig naar hen bent?' Waarop Olivier glimlachend antwoordde: 'Ik zal je dat met plezier zeggen. Als koopman diverse landen doorkruisend heb ik geleerd dat iedereen graag luistert naar grootse verhalen uit verafgelegen streken. Zoals jij met genoegen luistert naar wat op andere plaatsen is gebeurd, zo lenen inwoners van andere landen mij een gewillig oor, wanneer ik hen iets opzienbarends vertel uit dit konink-

rijk.' Daarop zei de herbergier tot Olivier: 'Weet dat in Rages, een stad van de Meden die de koning van Armenië veroverd heeft, op de oever van de stroom een koninklijke burcht staat, met dichtbij in de stroom een versterkte toren. En de koning heeft gezworen dat hij niemand ooit gratie zal verlenen die hij daar gevangen zou zetten. En toen hij van de Hongaarse oorlog terugkwam, hoorde ik de koning bevelen de twee genoemde edelen naar Rages te laten afvoeren en in de toren op te sluiten. Zodat, zelfs indien ze nog leven – wat ik betwijfel – er voor hen helemaal geen hoop is dat ze ooit kunnen ontsnappen.' Toen hij dit vernam, zei Olivier: 'Ik begrijp niet waarom de koning die twee edele mannen, die alleen maar met hun keizer ten oorlog waren getrokken en geen andere misdaad hadden begaan, tot levenslange gevangenschap heeft veroordeeld.' Waarop de herbergier antwoordde: 'Wanneer mannen van adel in een oorlog gevangen worden genomen, ligt de beslissing over hun leven of dood in de handen van de koning. Groot is dus de barmhartigheid van de koning die hen het leven laat, zij het niet in vrijheid. Dat hij hen niet wil vrijgeven, moet niet aan zijn gestrengheid worden toegeschreven, maar aan het medelijden waarmee hij de verwanten van degenen die in de strijd zijn gevallen wil troosten.' Dit gezegd zijnde, sprak Olivier tot de herbergier: 'Nu ik de voortreffelijkheid van je koning beter begrijp, zal ik mij inspannen om tot verre nagedachtenis zijn roem overal te verspreiden.'

Kort daarna trok Olivier met de zijnen naar Rages. En om de constructie en de ligging van de toren waarvan sprake beter te kunnen observeren, nam hij logies in een herberg buiten de stad op de oever van de stroom. Daar verblijvend bezocht hij een half jaar lang markten en handelsplaatsen in Rages en in de omgeving, zonder iemand van zijn geheim op de hoogte te brengen. Door de dagelijkse omgang met zijn gastheer, die luisterde naar de naam Eimarus, vatte hij uiteindelijk moed en toen hij bij gelegenheid eens met hem alleen was, sprak hij tot hem: 'Zeg mij, Eimarus, als ik het goed zie, ben jij van ons christelijk geloof.' Waarop Eimarus: 'Inderdaad, onder de Armeniërs zijn ook christenen.' 'Dat weet ik,' antwoordde Olivier, 'maar ze volgen niet in alles onze ritus en ons Romeins geloof, zoals jij mij wél lijkt te doen.' Toen zei Eimarus met een zucht: 'Dat heb je goed begrepen. Ik ben uit Engeland geboren, maar verblijf hier al twintig jaar, met toelating van de koning op deze stroom de visvangst beoefenend, waarmee ik matig rijk geworden ben. Maar omdat ik geen kinderen heb, zal de koning na mijn dood alles naar zich trekken. En zo ben ik zeer bedroefd en verlang ik van ganser harte naar mijn geboorteland terug, als ik maar levend en met mijn bezittingen daar zou kunnen komen.' Toen hij dit hoorde, was Olivier blij en zei: 'Als je mij vertrouwt en mij van jouw kant belooft mij te helpen, zal ik je een geheime zaak meedelen. Als je eraan wil meewerken, zal je naar je vaderland terugkeren en daar veel meer rijkdom en eer deelachtig worden dan hier.' Nadat ze elkaar trouw hadden beloofd, zei Olivier: 'Vier jaar geleden had de koning van Armenië met de zijnen in Hongarije een oorlog tegen de Romeinse keizer, waarin hij twee edele ridders gevangen nam, waarvan de ene een graaf en de andere een zoon van de keizer was. Naar ik vernam beval hij die in de toren van dit kasteel op te sluiten. Indien ze met jouw hulp kunnen bevrijd worden, weet dat je dan in je vaderland tot een grotere waardigheid zal komen dan hier.' Daarop antwoordde Eimarus: 'Ik weet dat daar twee gevangenen worden vastgehouden, maar of het degenen zijn die jij zoekt, weet

ik niet. En indien zij het zijn, weet dat de koning gezworen heeft dat hij aan niemand gratie zal verlenen die hij tot gevangenschap in de toren heeft veroordeeld. Maar als ik kan, zal ik met hen spreken, en nagaan op welke wijze of met welke list ze kunnen bevrijd worden.' De volgende ochtend ging Eimarus vissen met zijn bootje en wierp zijn netten zo dicht onder de toren dat hij de gevangenen kon spreken wanneer ze door de tralies naar buiten keken. Om naar de visvangst te kijken, hadden die zich inderdaad naar de vensters begeven. Eimarus sprak tot hen: 'Gegroet heren. Indien een van jullie de graaf van Leuven en de andere de zoon van de Romeinse keizer is, laat mij dat snel weten, want lang durf ik met jullie niet praten'. Waarop ze antwoordden: 'En wie zond jou en wie beval je dit te vragen?' Eimarus zei: 'Morgenochtend, bij zonsopgang, zal ik hem jullie brengen, zodat jullie hem kunnen spreken.' En dan verwijderde Eimarus zich van de toren en ging zijn netten gooien in het midden van de stroom. En wanneer hij voldoende vissen had gevangen, keerde hij huiswaarts en vertelde Olivier wat gebeurd was. Bij de volgende dageraad trok Olivier visserskleding aan en ging met zijn gastheer Eimarus vissen. De twee gevangenen zagen hem van ver en herkenden hem in die visserskleding niet. Terwijl Eimarus zijn netten wierp in de nabijheid van de toren, zei de vermomde visser tot de gevangenen: 'God zegene en bevrijde mijn heren die hier gevangen zijn, die ik, Olivier van Leefdaal, lange tijd en met veel inspanningen heb gezocht.' Maar omdat er weinig tijd was om te overleggen, hielden ze het kort, zodat ze geen argwaan zouden wekken. In kort bestek spraken ze af over de instrumenten en kunstgrepen waarmee de gevangenen zouden uitbreken en over andere details ter zake. Daarna bracht Eimarus de gevangenen vijlen en andere nuttige instrumenten, en ze kwamen met hem een zeker teken overeen waarmee ze te kennen zouden geven wanneer ze klaar waren. Terwijl ze hun ontsnapping voorbereidden, zouden Olivier en Eimarus nagaan op welke wijze ze na hun uitbraak het best konden ontkomen. Het was immers te voorzien dat wanneer zij tegelijk met de gevangenen zouden vluchten, de dienaren van de koning hen onmiddellijk achterna zouden rijden, en dat, indien ze hen zouden vatten, de koning hen ter dood zou laten folteren. En daarom kwamen ze overeen dat de twee gevangenen hen zouden voorafgaan naar de stad Lathia in het rijk der Tartaren en daar op hen zouden wachten tot in Rages de geruchten voorbij waren. Wanneer dan de gevangenen met de werktuigen die hen waren gegeven met veel moeite de ijzeren tralies hadden gebroken, gaven ze de visser het afgesproken teken, zodat deze hen de daaropvolgende nacht met zijn vaartuig vanuit de toren naar zijn huis bracht, waar Olivier hen opwachtte. Met welke blijdschap de verlost en Olivier elkaar terugvonden, zou nauwelijks iemand, hoe welbespraakt ook, in het kort kunnen beschrijven. Maar omdat dralen vaak nadelig is, vatten de vrijgekomenen na een weinig te hebben gedronken en gegeten en van Olivier kleding en geld te hebben ontvangen, de weg aan naar Lathia in Tartarije, met een dienaar die Eimarus hen als gids meegaf. En daar in een herberg verblijvend wachtten zij, als afgesproken, op Olivier en Eimarus. Maar het liep voor dezen helaas helemaal niet zoals voorzien. Nauwelijks was de ochtend na de ontsnapping aanbroken, of Olivier en Eimarus werden al dadelijk verdacht en werden in dezelfde toren ondergebracht, met een steviger versterking dan voorheen, zodat ook zij niet zouden ontsnappen.

Capitulum xxvij^m ¶ De bello inter tartarorum turquie et georgie reges Et quomodo .G. cum barba comes lovaniensis iterum captivatur (f. 103v)

Capitulum xxxix^m ¶ Quomodo henricus filius imperatoris romanorum ad patriam reversus est

Capitulum xxx^m ¶ Quomodo godefridus cum barba gorgoniam turquie duxit uxorem

Capitulum xxxi^m ¶ Quomodo godefridus cum barba Amistandum regem georgie devicit Et de confederatione inter godefridum et cangis can Regem tartarie

Capitulum xxxij^m ¶ De morte godefridi de bullione ducis lotharingie et principis iherosolimorum

Capitulum xxxiiij^m ¶ De balduino rege iherusolimorum quomodo suo fratri in regno illo successit

Capitulum xxxiiij^m ¶ De redemptione oliveri de leefdale Et quomodo godefridus cum barba et ipse ad patriam redierunt (f. 106v)

De volgorde van het verhaal maant ons terug te keren naar Godfried met de Baard, de koning van Turkije en de roemruchte ridder Olivier van Leefdaal in gevangenschap. Voor diens bevrijding beval Gangis Can, koning van Tartarije, een van zijn bevelhebbers met alle mogelijke middelen naar hem uit te kijken. Deze bevelhebber liet ergens op het platteland, drie mijl buiten Rages, twee schepen bouwen en toen dat gedaan was verzamelde hij daar in het geheim tweehonderd gewapende mannen. Op een nacht brachten deze mannen, met behulp van daartoe geschikte touwen, de schepen over de grond tot in de Rages-rivier. Toen de boten vlottend waren, zond de commandant dertig van zijn mannen in de boten. De overigen beval hij heimelijk, in streng stilzwijgen, op de uitkijk te liggen, zodat de mannen op de boten bij hen een wijkplaats konden vinden wanneer ze op tegenstand mochten stuiten. Toen alles geregeld was, voer de bevelhebber met zijn dertig uitgekozenen in de middernachtelijke duisternis, wanneer allen in het rond in slaap waren, naar de toren toe, waar Olivier werd vastgehouden. Daar aangekomen sprak hij met zachte stem: ‘Ligt hier niet een ridder gevangen die Olivier heet?’ Waarop dadelijk van binnen een ridder antwoordde: ‘Olivier is hier. En wie heeft jullie hier gezonden, maak dat bekend.’ Daarop sprak de bevelhebber: ‘We komen vanwege koning Godfried om jou en je gastheer te bevrijden.’ Toen Olivier de naam van Godfried hoorde noemen, kreeg zijn gemoed weer hoop, maar vanwege die toenaam ‘koning’, was hij toch zeer in twijfel. Hij besloot niettemin met hen weg te willen gaan, indien mogelijk, daar hij nauwelijks op een plaats kon gebracht worden waar het kwalijker zou zijn dan waar hij nu was. De bevelhebber en zijn dertig medestrijders plaatsten ladders gemaakt van stierenleder met stalen haken langs de toren en begonnen met vijlen en andere geschikte instrumenten de ijzeren staven voor de ramen van de vesting te verwijderen, zodat ze na korte tijd binnenbraken. En zo bracht dan de bevelhebber met zijn boten ridder Olivier en Eimarus met zijn echtgenote in alle stilte naar de plaats waar de anderen la-

gen te wachten. En van daar trokken ze te voet tot aan de grens van Tartarije, en dan te paard, tot waar de bevelhebber Olivier en Eimarus met zijn echtgenote aan koning Gangis Can voorstelde.

[...]

[Godfried regelt een aantal zaken in zijn koninkrijk]

[...]

Dit geregeld zijnde scheepde Godfried met de hierboven genoemden in – de bisschop van Benevento, Reynerus diens kapelaan, Olivier van Leefdaal, ridder, Eimarus en diens vrouw, en nog een aantal getrouwen – en veel kostbare kleinodiën [*cleinodia*] en relikwieën met zich meevoerend, kwamen ze in Constantinopel en vervolgens in Rome aan. De zwangere koningin Gorgonia liet Godfried achter en zag hem later niet terug, maar zij baarde toen de tijd gekomen was een zoon, Saladuer genoemd, die niet de grote Sultan Saladin was, zoals sommigen menen, maar wel Saladuer die zijn moeder Gorgonia in Turkije opvolgde. En hoewel hij niet zo veel en niet zo'n grootse dingen gedaan heeft als de grote Saladin, toch heeft hij veel grootse dingen gedaan. [Hennen van Merchtenen is hier uitvoeriger over een zoon *Braijfort*, voor wie hij als bron naar een (niet bekende) tekst van Maerlant verwijst]

Capitulum xxxv^m ¶ De imperio canguis can et eius morte

Capitulum xxxvi^m ¶ Quomodo henricus comes limburgensis dux lotharingie factus est

Capitulum xxxvij^m ¶ De victoria in ytalia Et de nuptiis godefridi comitis lovaniensis et sophie filie imperatoris (f. 108v)

[Wanneer de oorlog de keizer naar Italië heeft geroepen, zijn daar Godfried met de Baard en zijn gezelschap net in Rome aangekomen]

In die dagen, toen Godfried met de Baard, graaf van Leuven, en Olivier van Leefdaal te Rome veilig waren aangekomen, vernamen ze dat de keizer binnen korte tijd slag zou leveren; daarop maakten ze wapens klaar en haastten zich met enkele getrouwen naar de plaats van de oorlog. De strijd was al begonnen. Moedig en onstuimig stortten ze zich aan de zijde van de keizer in het gewoel, roepende: 'Loveene, Loveene'. De keizer en zijn zoon vroegen zich af wie het waren die deze strijdkreet riepen, maar om dat uit te zoeken was het toen niet de plaats noch de tijd. Zonder twijfel zou Berengarius, die met de zijnen het overwicht had in de strijd, de keizer, wiens krachten reeds verminderden, het hoofd hebben gespleten, indien Godfried met de Baard met zijn schild de stoot niet had opgevangen, terwijl hij met de andere arm met alle kracht zijn zwaard op de schedel van de hertog liet neerkomen, hem zo van het leven berovend. Zo ook doodde Olivier van Leefdaal met eigen hand een roemruchte graaf die in dezelfde strijd Hendrik, de zoon van de keizer, in het nauw gedreven had.

[...]

Hendrik, de zoon van de keizer, zou [de vijanden] achtervolgd hebben, maar toen hij Godfried en Olivier herkende, vergat hij de vijand en vloog hen om de hals. Met welke blijdschap zij elkaar terugvonden, kan ik niet beschrijven. Hierna stelde Hen-

drik, de zoon van de keizer, graaf Godfried van Leuven en Olivier van Leefdaal aan zijn vader voor als degenen die voor de overwinning hadden gezorgd. En zo schold de keizer, de lofprijzingen van Hendrik horend, van ganser harte alles kwijt wat hij Godfried kwalijk had genomen en schonk hem voor zijn verdiensten zijn dochter Sophia ten huwelijk, en aan Olivier van Leefdaal de dochter van hertog Berengarius, die in de strijd was gesneuveld, en met haar het graafschap van Toscane, en hij stelde hem aan tot zijn aanvoerder in Italië. En wanneer Eimarus en zijn echtgenote zagen dat Olivier tot hertog was bevorderd, wilden ze bij hem blijven.

[Godfried met de Baard begeeft zich naar Rome en krijgt van de paus de volle kwijtschelding van zijn zonden, reist daarna via Duitsland naar Leuven terug, waar het huwelijk met Sophia feestelijk wordt gevierd.]

[...]

Capitulum xli ¶ De diversis quae tempore comitatus godefridi cum barba contigerunt (f. 111r)

[...]

Reynerus, die vroeger kapelaan was van de bisschop van Benevento en daarna van Godfried van Leuven, gezegd 'met de Baard', en raadgever van Hendrik de Vijfde, koning van de Romeinen, en die trouw al het mogelijke deed voor de eenheid tussen Kerk en Imperium, toen hij, Reynerus, zag dat er onenigheid ontstond niet alleen tussen de paus en de keizer, maar ook dat de koning tegen de keizer, zijn vader, de wapens opnam, trok hij zich, om alleen nog God te dienen, in het klooster te Prüm terug, waar hij, in vrij eenvoudige stijl, het leven en de daden van Godfried met de Baard neerschreef, vanaf zijn jeugd tot zijn verwerving van het hertogdom van Lotharingen.

Bibliografie

- [Blommaert, Ph., & C. Ph. Serrure (ed.)], *De Grimbergsche oorlog. Ridderdicht uit de XIVe eeuw I-II*. Gent, 1852-1854.
- Bonda, J.W., *De meerstemmige Nederlandse liederen van de vijftiende en zestiende eeuw*. Hilversum, 1996.
- Bormans, J.H. (ed.), *De Brabantse yeesten, of Rijkronijk van Braband, zevende boek III*. Brussel, 1869.
- Brinkman, H., 'Het Gorkums Catharinenspel: een 15e-eeuwse uitbeelding van de Heren van Arkel', in: *Oud Gorcum Varia* 27 (1993), 89-109.
- Brokken, H.M., *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten*. Zutphen, 1982.
- Buntinx, W., e.a., *Archiefvormers in het gerechtelijk arrondissement Gent III: Privaatrechtelijke instellingen en Verzamelingen*. Brussel, 2008.
- Claassens, G.H.M., *De Middelnederlandse kruisvaartromans*. Amsterdam, 1993.
- Claassens, G.H.M., 'De "Godevaart metten Baerde". Een veertiende-eeuwse historische roman uit Brabant', in: Jozef D. Janssens e.a., *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1998, 201-219, 348-352.
- Coigneau, D., "'Den Boeck" van Brussel: een geval apart?', in: *Jaarboek 'De Fontaine'* 49-50 (1999-2000), 31-44.
- Croenen, G., 'Het dubbele auteurschap van de "Grimbergsche oorlog"', in: Remco Sleiderink, Veerle Uyttersprot & Bart Besamusca (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven/Amsterdam, 2005, 131-152.

- Debaene, L., *De Nederlandse volksboeken. Ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540*. Hulst, 1977.
- De Pauw, Napoleon, *Middelnederlandsche gedichten en fragmenten II*. Gent, 1914.
- De Potter, Frans, *Gent, van den oudsten tijd tot heden. Geschiedkundige beschrijving der stad I*. Gent, 1882.
- Ramakers, B.A.M., *Spel en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam, 1996.
- Duverger, J., 'Enkele aantekeningen betreffende de Gentsche Middelnederlandsche literatuur', in: [P. de Smaele e.a.,] *Album Prof. Dr Frank Baur, den jubilaris bij zijn zestigsten verjaardag als huldebleijk aangeboden door collega's, vakgenoten en oudleerlingen I*. Antwerpen [etc.], 1948, 227-234.
- Gezelle, G. (ed.), *Hennen van Merchtenen's "Cornicke van Brabant"*. Gent, 1896.
- Guilardian, D., & S. Boffa, 'La jeunesse de Godefroid le Barbu, comte de Louvain (c. 1100), d'après la "Brabantiae Historia Diplomatica" de Pierre a Thymo (XVe siècle)', in: *Bulletin de la Commission royale d'histoire. Académie royale de Belgique* 165 (1999), 185-241.
- Gysseling, M., *Inventaris van het archief van Sint-Baafs en bisdom Gent tot eind 1801 II*. Brussel, 1997.
- Haase, Annegret, e.a., *Der deutsche Malagis. Nach den Heidelberger Handschriften CPG 340 und CPG 315*. Berlin, 2000.
- Houthuys, Astrid, *Middeleeuws kladwerk. De autograaf van de "Brabantsche yeesten", boek VI (vijftiende eeuw)*. Hilversum, 2009.
- Koorn, T.M., *De overleving van het Armeense volk. Relaties met de Byzantijnen, Seldjoeken en kruisvaarders in de 11de en 12de eeuw*. Amsterdam, 2011 (Onuitgegeven masterscriptie Universiteit van Amsterdam, <http://dare.uva.nl/document/344703>).
- Kruyskamp, C. (ed.), *Refreynten int sot amoureux wijs*. Leiden, 1940.
- Lindemans, Jan, 'Jan van Merchtene. Schrijver van de "Cornicke van Brabant" (1414)', in: *Eigenschoon en de Brabander* 18 (1935), 119-136.
- Mantingh, Erwin, "'... twelke al gheviel int Spel van Strasengijs'". Naar aanleiding van een ongekend drama in Oudenaarde anno 1373', in: *Queeste* 7 (2000), 38-50.
- Notermans, J., 'Mohammedaanse elementen in twee abele spelen: "Esmoreit" en "Gloriant"', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 51 (1973), 624-642.
- Peacock, A.S.C., *Early Sejuq history: a new interpretation*. Londen, 2010.
- Piccolomini, A.S., *Een liefde in Siena. [Historia De Duobus Amantibus]*. Uit het Latijn vertaald door A. Ruitenbergh-De Wit. Tekeningen en typografie van J. Kuiper. Met aantekeningen en bibliografie. Den Haag, 1961.
- Reynaert, J., 'Clausen, zinsbouw en versificatie in de abele spelen. Theatrale en stilistische aspecten van het "rijmoverschrijdende verzenpaar"', in: *Queeste* 16 (2009), 15-38.
- Reynaert, J., 'De abele spelen, de "profane" "Miracles de Notre Dame par personnages" en de veertiende-eeuwse Franstalige epiek', in: *Nederlandse Letterkunde* 18 (2013), 1-25.
- Scheler, A. (ed.), *Dits et contes de Baudouin de Condé et de son fils Jean de Condé*. II, 1. Brussel, 1866.
- Sleiderink, Remco, *De stem van de meester. De hertogen van Brabant en hun rol in het literaire leven (1106-1430)*. Amsterdam, 2003.
- Sleiderink, Remco, [Recensie van 'Robert Stein, *Politiek en historiografie* [...], 1994], in: *Spiegel der Letteren* 37 (1995), 65-68.
- Stein, Robert, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van de Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Leuven, 1994.
- Tigelaar, Jaap, *Brabants historie ontvouwd. "Die alder excellentste cronyke van Brabant" en het Brabantse geschiedbeeld anno 1500*. Hilversum, 2006.
- Van Anrooij, W., 'De literaire ambities van Hennen van Merchtenen', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 109 (1993), 291-307.
- Van Anrooij, W., 'Zwaanridder en historiografie bij Hennen van Merchtenen', in: *Spiegel der Letteren* 36 (1994), 279-306.
- Van der Poel, Dieuke E., 'De voorstelling is voorbij. Vermeldingen van wereldlijk toneel en de casus

- van “Strasengijs”, in: Hans van Dijk, Bart Ramakers e.a., *Spel en spektakel. Middeleeuws toneel in de Lage Landen*. Amsterdam, 2001, 111-132, 335-339.
- Van Eeghem, W., *Brusselse dichters. Vierde reeks*. Brussel, 1963.
- Van Oostrom, Frits, *Wêreld in woorden. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1300-1400*. Amsterdam, 2013.
- Verdam, J., ‘Middel nederlandse bewerkingen der stof van Schiller’s “Gang nach dem Eisenhammer”’, in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*, 1898-1899, *Mededeelingen*, 3-25.
- Wild, Jochim, ‘Holland. Die Wittelsbacher an der Nordsee (1346-1436)’, in: Alois Schmid & Katharina Weigand (red.), *Bayern mitten in Europa. Vom Frühmittelalter bis ins 20. Jahrhundert*. München, 2005, 92-106.
- Willems, J.F., *De Brabantsche yeesten, of Rymkroniek van Braband*. Brussel, 1839.

Elektronische bronnen

- CD-rom *Middelnederlands*. Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Den Haag/Antwerpen, 1998.
- [Hs. Brussel, Stadsarchief, AVB 15 Cart. I.] <http://archives.brucity.be/docs/0001/I.pdf>.
- Nederlandse Liederbank*. www.liederenbank.nl.
- Repertorium van eigennamen in Middelnederlandse literaire teksten*. <http://cf.hum.uva.nl/dsp/scriptament/remlt/>.
- Van Bruaene, Anne-Laure, *Repertorium van rederijderskamers in de Zuidelijke Nederlanden en Luik 1400-1650*. 2004. www.dbnl.org/tekst/brua002repe01_01.
- Van Dixhoorn, Arjan, *Repertorium van rederijderskamers in de Noordelijke Nederlanden 1400-1650*. 2005. www.dbnl.org/tekst/dixh002repe01_01.

Inhoud/Contents

KEES SCHEPERS	Judgment, Damnation, and Salvation in <i>Wêch van Salicheit, Tafel vanden kersten ghelove</i> , and in Ruusbroec's Works Apocalyptic Eschatological Concepts in Middle Dutch Texts and in Their Latin Sources	I
JORIS REYNAERT	Het 'Spel van Olivier van Leefeldale' Toneel en Brabantse geschiedschrijving in de vijftiende eeuw	23
ANNA DLABAČOVÁ	Naar aanleiding van .../Apropos of ... Conventspreken onconventioneel benaderd? <i>Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510).</i> PATRICIA STOOP	56
JOZEF JANSSENS	Over mooie ontrouwen ... <i>Beatrijs de wereld in. Vertalingen en bewerkingen van het Middelnederlandse verhaal</i> TON VAN KALMTHOUT, ORSOLYA RÉTHELYI & REMCO SLEIDERINK (red.)	57
WIM HÜSKEN	Van Elckerlijc tot Jedermann <i>Elckerlijc – Jedermann.</i> CLARA STRIJBOSCH & ULRIKE ZELLMANN (ed./vert.)	60
INGRID FALQUE	Repenser le rapport texte-image dans la tradition du <i>Speculum Humanae Salvationis</i> <i>Een lekenboek in woord en beeld. De Spiegel der menschliken zalicheid.</i> BERNADETTE KRAMER	64
RENÉE GABRIËL	Als ich diß buch in flemisch fant / Da müst es mir gefallen <i>Bibliographie der niederländischen Literatur in deutscher Übersetzung I: niederländische Literatur bis 1550.</i> RITA SCHLUSEMANN	67